

Let 15 št 1 leto 2022

Je anti-postmoderna družba še lahko liberalno demokratična? Odgovor iz avtentične sredine

Bojan RADEJ

Ustvarjalna gmajna, 2.5
Ljubljana, Junij 2023

Slovensko Društvo Evalvatorjev

info@sdeval.si <http://www.sdeval.si>

Bojan Radej

Je anti-postmoderna družba še lahko liberalno demokratična? Odgovor iz avtentične sredine

Povzetek: Sodobne družbe globalnega Zahoda so urejene liberalno demokratično. Njihovo ideološko razklanost med leve in desne politične stranke so dolgo uspešno premoščale sredinske politične ustanove, četudi pogosto nenačelno. Zaradi neavtentično sredinske politike so liberalne stranke izgubile volivce, okrepili pa so se iliberalni politični programi, ki sredinske miselnosti ne potrebujejo več.

Pregled literature izlušči tri programe nove družbene sredine: post-liberalizem (Pabst), meta-modernizem (Vermeulen; Freinacht) in anti-postmodernizem (Žižek). Članek jih primerja s stališča treh lastnosti avtentične sredine. So programi radikalni do polov, med katerimi posredujejo? So navzkrižno presečni med njimi? Ali program v meta preseku svojih opozicij ostane prazen oziroma nedoločen?

Prvi program sredino razume vertikalno. Drugi jo razume presečno, ne pa tudi nedoločeno. Samo anti-postmoderni program je sredinski avtentično, da lahko postane slepoviden: niti slep za nevidno niti zaslepljen z vidnim. Članek sklene, da anti-postmoderna družba lahko ostane liberalno demokratična samo, če se preobrazi v avtentično sredinsko, kar pomeni v evalvacijsko družbo.

Ključne besede: Liberalizem, Post-moderna, Anti-postmoderna, Sredina, Vrednotenje

Can an anti-postmodern society still be a liberal democracy? An answer from the authentic middle

Abstract: Contemporary societies of the global West are organized as liberal democracies. Their ideological division between left and right political parties has long been successfully bridged by intermediating political institutions at the middle level of political structure, albeit often inconsistently and unprincipled. Due to inauthentic intermediation, liberal parties lost voters, and illiberal political programs, which no longer required the centrist mindset, gained strength.

The literature review identifies three programs of a new social middle: post-liberalism (Pabst), meta-modernism (Vermeulen; Freinacht), and anti-postmodernism (Žižek). The article compares them in terms of three properties of an authentic middle. Are the programs radical towards the poles between which they mediate? Do they intersect with each other? Does a program remain empty or indeterminate in the meta-intersection of its oppositions?

The first program sees the middle in vertical perspective. The second sees it as intersecting, but not indeterminate. Only the anti-postmodern program is authentic at the meso level so that it can observe contradictions as blindsighted, neither blind to the invisible nor blinded by the visible. The article concludes that an anti-postmodern society can remain liberal and democratic only if it establishes itself in an authentic middle as an evaluative society.

Keywords: Liberalism, Post-modern, Anti-postmodern, Middle, Evaluation.

Nelektorirano. Pri jezikovnem urejanju besedila so uporabljena spletna orodja: Bing AI, ChatGPT; Fran - Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU (<https://www.fran.si/>); orodje za strojno postavljanje vejic Centra za jezikovne vire in tehnologije, Univerza v Ljubljani, Vejice 1.0, <https://orodja.cjvt.si/vejice/>.

Lektoriranje angleškega povzetka: Bojan Keevill. Povzetek je pripravljen s primerjavo prevodov ChatGPT, Bing AI.

Zahvale: Avtor se iskreno zahvaljuje profesorju religijskih študij dr. Johnu Krummel (Hobart and William Smith Colleges, Geneva, ZDA) ter urednici Facebook strani Kyoto School of Philosophy, gospe Nicole Bea Pastoukoff za študijsko literaturo in razprave, ki so pripomogle k nastanku članka.

Izjava o omejitvi odgovornosti: V članku navedene trditve so skladne z duhom Ustanovne listine Slovenskega društva evalvatorjev (<https://www.sdeval.si/2008/12/07/ustanovna-izjava/>), vendar ne predstavljajo njegovih uradnih stališč.

Predlog za citiranje: Radej B. *Je anti-postmoderna družba še lahko liberalno demokratična? Odgovor iz avtentične sredine.* Ljubljana, Slovensko društvo evalvatorjev, Delovni zvezki SDE št. XV/1(Dec 2022), 40 str. <https://www.sdeval.si/2023/06/07/je-anti-postmoderna-druzba-se-lahko-liberalno-demokracna/>.

Založba Vernon Press je leta 2021 izdala knjigo istega avtorja ("Complex Society: In the Middle of a Middle World," z M. Golobič), ki je ena od podlag pričujočega članka. <https://vernonpress.com/book/1083>

I Uvod

Moderne Zahodne družbe, temeljijo na vrednotah humanizma, vladavine prava in demokracije, zato ne zahtevajo več poenotenja članov glede večine družbenih dilem. Kljub ideološkem prepadu med političnimi strankami progresivne levice in konzervativne desnice je liberalnim političnim ustanovam desetletja uspelo umirjati ideološke razlike v korist javne blaginje in vzdrževati zavidljivo visoke ravn soglasja na sredini. V nekaterih sredinskih družbah so se oblikovale 'velike koalicije' med glavno levo in desno politično stranko. Drugod so glavne politične stranke svoje programe približale politični sredini. Obakrat so bile liberalne ustanove vitalni politični akterji, ki so prispevali k visoki legitimnosti demokratičnega načina vladanja (Pálné Kovács, 2021). Sredinske družbe so zato uživale razmeroma visoko stabilnost in hkrati dosegale najboljše kazalnike kakovosti življenja in človekovih pravic na svetu.

Zahodne družbe ohranjajo sredinsko naravo tudi v post-moderni dobi, ki sicer zanika osrednje postulate moderne dobe, ne pa tudi njene sredine, saj že po imenu nakazuje prehodnost in nekaj vmesnega. Sredinskost je namreč bolj temeljna lastnost teh družb kot njihova (post)modernost. Sredinska zasnova zahodnoevropske civilizacije je razvidna že v srednjem veku, antiki in še veliko prej.

Vignjević (2004) je proučil freske, ki prikazujejo srednjeveško evropsko družbo, razdeljeno na tri ločene, a medodvisne skupine: molilce (*oratores*), bojevnike (*bellatores*) in delavce (*laboratores*). Vsaka skupina je imela do drugih dveh pravice in dolžnosti, ki so pogojevale sožitje pod fevdalno streho. Sredinskost izraža tudi Platonov ideal države, demokratični *polis*, ki je posrednik med makrokozmosom vesolja in mikrokozmosom posameznika. Filolaj iz Krotona, pitagorejec iz 4. stoletja pr. n. š. je pisal o harmoniji kot povezovalki nasprotnih stvari. Dumézil (1987), francoski primerjalni filolog, je našel dokaze za tridelno, torej sredinsko ideologijo Indoevropcejev že v njihovih pradavnih verovanjih. Odkril je, da je tridelna struktura razmišljanja prvobitna indoevropska tvorba, stara več tisočletij. V Evropi jo je močno zasenčila šele moderna doba, ki stvari razume binarno (levo-desno, svoboda-red, dejstva-vrednote, mikro-makro) ali pa fragmentarno (atomistično) v post-moderni dobi. Od takrat se sredina v Zahodni civilizaciji praviloma obravnava neavtentično.

Zahodne liberalne demokracije so v zadnjih desetletjih doživele izrazit upad podpore volivcev. Stara liberalna sredina se je diskreditirala z nenačelnimi kompromisi in z neodzivnostjo v zadevah, ki so terjale korenite spremembe. Poleg tega ekonomija v liberalni demokraciji že dolgo ne služi več družbi, ampak družba služi ekonomiji. Izpridila se je v netransparentno strukturo strankokratskih oligarhij (Michels, 1999) in nove nadideološke aristokracije (Schmitter, 2018). Volilni porazi velikih sredinskih koalicij in sredinskih strank na progresivni strani političnega polja ter zmaga zagovornikov izstopa Velike Britanije iz EU in zmaga iliberalnih ideoloških programov Orbana, Trumpa in podobnih na konzervativni strani so mejniki nepovratnega zatona stare nenačelne in nepristne sredinske politike.

Ponavljajoče globalne krize, ki se že zlivajo v epohalno metakrizo Zahodnih družb, samo še poglabljajo odvijajoči se protisredinski obrat. Epidemija, globalni finančni zlomi in zunanje varnostne grožnje, povezane z migracijami opravičujejo nesredinske vladne prakse, kot so razglašanje izrednih razmer, vladanje z dekreti namesto z zakoni, neposredni posegi oblasti v življenje ljudi, vključno z omejevanjem svoboščin. Na globalni ravni se raven demokracije že poldrugo desetletje znižuje (po *Democracy Index*, EIU). Kot ugotavlja Žižek (v Young-june Park, 2014), naš svet ni več samo post-liberalen, ampak tudi že postdemokratičen.

Stara politična sredina ni kos novim izzivom epohalnega prehoda, negotovem obdobju vmesnosti med (post)moderno in neko novo dobo, ki je še ne znamo niti imenovati. Nepreklicen začetek tega prehoda označuje metakrizo. Poti nazaj ni več in kaj je na koncu poti, očitno še nekaj časa ne bo mogoče vedeti. Sedanja generacija je vstopila v liminalne razmere visoke negotovosti, ko se odpirajo nasprotni možnosti razvoja stvari v družbi. Wallerstein (2006) je napovedal epohalni prehod v svoji analizi dolgih zgodovinskih ciklov svetovnih makroregij. Po njegovih besedah so Zahodne družbe v devetdesetih letih 20. stoletja vstopile v obdobje prehoda slepe, prepolne sebe in se bodo v procesu notranje preobrazile. Ni mogoče reči, ali na bolje ali na slabše gledano s stališča pozitivnih pričakovanj. Izid bo zelo odvisen od ravnanja teh družb, predvsem od tega, kakor bo skušal pokazati članek, ali bodo v času prehoda zmogle delovati sredinsko, in ali bo ta sredina načelna in avtentična.

Obstajajo zelo različni koncepti sredine. Ruhl (2002) razlikuje med pasivno, aktivno in radikalno sredino. Članek sprejema to delitev, vendar na svoj način razume pojem 'radikalna sredina', ki zahteva preskok iz neavtentične v avtentično sredinsko obravnavo polarnih nasprotij.

Stara politična sredina je prepoznavna po svoji pasivnosti. Narekuje, da se stvari v sredini podredijo črno-beli miselnosti polov. Je polovičarska, nagnjena k nenačelnim kompromisom in pogosto netransparentna ter neodločna v moralnih dilemah. Dante slednji v *Božanski komediji* prihrani najgloblji del pekla.

Koncept aktivne sredine je povezan s sistemsko kompleksnostjo družbe. Na primer infrastrukturni sistemi ter posredniške ustanove. Aktivna sredina se postavi v center dogajanja kot pogoj premoščanja nasprotij in neredko sama proizvaja razloge svoje prevlade v centru (Stengers, 2009). Aktivna sredina tako vlada delitvi na dvoje s svojim služenjem. Je hkrati podrejena, ker sprejme binarno zastavitev nasprotij, in nadrejena, ker stoji v centru. V vsakem primeru je neuravnovešena do polov, bolj vertikalna kot horizontalna. Tako tudi aktivna sredina ne more biti avtentična.

Tretja vrsta sredine je radikalna. Ni niti nadrejena niti podrejena, temveč radikalna ravno v tem, da ostane v razmerju do polarnih nasprotij sredinska in neopredeljena. Takšna sredina ni nekaj tretjega poleg prvih dveh polov, temveč presečen hibrid, ki opozicije poveže s sintezo. Oziroma s protosintezo, saj vedno ostane nepopolna in je samo začasna (Freinacht, 2019).

Kot obrobni presek med nasprotnimi poli je radikalna sredina izpraznjena skrajnosti vsega nepresečnega. V tem smislu je radikalna sredina prazna. Zajema vse, kar je izključeno iz tistega, kar se je postavilo v nepresečni center – kot nekaj bistvenega, kar se naprti s prestola, prižnice, katedre ali direktorata. Radikalna je torej zato, ker polarna nasprotja, ki so centralno nasičena s sabo preoblikuje v nasprotja s prazno sredino. Primeri prazne sredine so antična grška agora, rimski mestni forum, sodobna okrogla miza ali javni park. V prazni sredini so stvari nedoločene. Stvari se v sredini ne da več razložiti enostransko, ampak je treba upoštevati enako veljavne, a nasprotno razlage.

Iz prazne sredine stvari ni mogoče razumeti na razsvetljen način, ker so nedoločene. Takšne stvari je treba obravnavati post-znanstveno in sicer evalvacijsko ali slepovidno. To pomeni tako z upoštevanjem znanih dejstev kot tudi z upoštevanjem različnih razlag teh dejstev. V tem procesu spoznavanja ostaja znanost vrhovni rabsodnik, ko gre za objektivno resnico. Vendar svet ni stroj, ni objektivni. Zato je znanost le en način spoznavanja sveta, poleg vrednotenja kot 'tretje kulture' med znanostjo in filozofijo oziroma med naravoslovjem in humanizmom.¹

Za avtentično sredinsko obravnavo družbenih nasprotij mora nova sredina imeti tri osnovne lastnosti, ki jih stara liberalna sredina ne poseduje:

1. Je radikalna: polarna nasprotja obravnava sredinsko, kljub temu ni nenačelna.
2. Je presečna: vsebuje nekaj od vsakega pola, zato posreduje med stvarmi, ki v jedru niso združljive.
3. Je prazna: stvari, ki so nedoločene, resnične na več načinov, razume slepovidno in se do njih opredeli nedoločeno.

Do koncepta praznine oziroma nič (ang. *void*, fr. *néant*, nem. *nicht*), pojma sta v članku uporabljena sinonimsko,² je imela Zahodna filozofija večinoma ekscentričen odnos. Na Vzhodu filozofija srednje poti razpravlja o konceptu nič že dve tisočletji, medtem ko se mu je Zahodna filozofija posvetila šele v dvajsetem stoletju. Klasična znanost in filozofija o nič dolgo nista hotela vedeti nič (Heidegger v *Being and Time*, 1927).³ Evropa vse do dvanajstega stoletja sploh ni uporabljala matematičnega koncepta ničle, skoraj petsto let za Indijo in nekaj manj za arabskimi deželami (Kaplan, 1999). V zgodnjem krščanstvu je bil simbol ničle celo prepovedan, ker naj bi bog že izpolnjeval vse. A ko je s post-moderno dobo filozofija nič

¹ Wallerstein je kot 'tretjo kulturo', na sredini med znanostjo in filozofijo, obravnaval družbene vede, 'četudi z nelagodjem' (Wallerstein I. 1998. *Time and Duration: The Unexcluded Middle*. Conférence de prestige sur le thème, 'Temps et Durée' Université Libre de Bruxelles, Sept. 25, 1996, Thesis Eleven, No. 54). Pri uporabi koncepta 'tretja kultura' se Wallerstein v knjigi *The Age of Transition Trajectory of the World-System, 1945-2025* (sourednik Terence K. Hopkins, 1996, London, Zed Books) sklicuje na delo Lepenies W. 1988. *Between Literature and Science: The rise of sociology*, prev. R.J. Hollingdale. New York, Cambridge University Press.

² Enako poenostavitev so si dovolili tudi drugje, glej Rae, 2016.

³ Heidegger M. *Bit in čas [Being and time]*. Prevod T. Hribar, V. Kalan, A. Košar, D. Komel, A. Tonkli Komel, I. Urbančič. Ljubljana: Slovenska matica, 1927/1997.

enkrat dobila zagon (Heidegger, Sartre, Derrida, Lacan...), sproženega toka misli ni bilo mogoče več z ničemer ustaviti.

Članek sledi dvema glavnima viroma razlage koncepta nič v filozofiji srednje poti. Prvi je Thupten Jinpa (2002), priznani poznavalec tibetanskih klasikov. Pomembna je njegova predstavitev dialektičnega filozofa Tsongkhape iz poznega 14. stoletja, ki je povzel in revitaliziral več kot tisoč let dolgo razpravo o nič vse od ustanovitelja šole srednje poti indijskega filozofa Nagarjune iz 2. stoletja. Drugi vir je sodobna Kjotska šola filozofije, ki tradicionalno filozofijo srednje poti premišlja s stališča japonske tradicionalne Zen filozofije in obenem v preseku z Zahodno tradicijo filozofije. Članek upošteva dva avtorja Kyotske šole – prvi je Kitaro Nishida (1870-1945), ustanovitelj šole, drugi pa Keiji Nishitani (1900-1990), eden njegovih najvplivnejših učencev. Oba je z branjem izvirnih besedil proučil Krummel (2014, 2019).

Iz pregleda literature s področja politične teorije so se izluščili trije sredinsko motivirani koncepti s tremi programi nove sredine. Prvi je post-liberalizem, ki se nahaja med konzervativnimi in socialnimi vrednotami in ga zagovarjata Pabst in Milbank. Drugi je meta-modernizem, ki se nahaja med modernizmom in post-modernizmom in ga obravnava Vermeulen oziroma Freinacht. Zadnji je anti-postmoderni program, ki se prav tako nahaja med modernizmom in post-modernizmom. Antipostmoderni avtorji so med drugim Badiou, Agamben in Žižek.

Članek oceni tri programe nove sredine s stališča treh kriterijev avtentične sredine. Ugotavlja, da so vsi programi radikalno sredinski, vendar ne vedno avtentično. Le anti-postmoderni program je avtentično sredinski, saj zna edini prevesti vsebinsko prenasičena in razdvajajoča vprašanja v sredinsko prazna. Jacques Derrida je zgodovino opisal kot proces nadomeščanja enega centra z drugim. V razmerah epohalnega prehoda pa gre za to, da je ideologijo centra nadomestila ideologija prazne sredine. Članek namerava pokazati, da bodo anti-postmoderne družbe lahko ostale liberalno demokratične samo, če bodo liberalno demokracijo uveljavile v avtentični sredini.

II Post-liberalizem

Politični program post-liberalizma sta za razmere v Veliki Britaniji razvila angleški politični filozof Adrian Pabst in politični teoretik ter teolog John Milbank (2016). Slednji utegne biti znan že kot Žižkov sogovornik v knjigi *The Monstrosity of Christ* (2011).

Post-liberalizem programsko stoji na sredini in deluje kot posrednik med vrednotami socialnega in ekonomskega liberalizma. Liberalizem je politična filozofija, utemeljena na univerzalnih vrednotah svobodnega posameznika, ki si sam vlada znotraj demokratično oblikovanih skupnih pravil o pravicah in o medsebojni odgovornosti.

Svoboda proizvaja različnost pogledov na stvari, tako liberalizem ni koncept sožitja. Zato ga mora spremljati zmogljiv način za premoščanje nasprotij. To je liberalna demokracija kot

režim vladavine svobodnih ljudi. Izvajanje oblasti se nadzoruje tako od znotraj, s tremi ločenimi vejami oblasti, kot od zunaj, z nadzornimi sistemi, mediji in vključevanjem javnosti v izvajanje oblasti. Dokler imajo ljudje sistemsko zagotovilo, da njihova svoboda ni ogrožena, so pripravljeni sprejeti demokratične odločitve kot legitimne, tudi če se z njimi ne strinjajo (Beauchamp, 2019). Tako lahko liberalna demokracija uspešno premošča načelna nasprotja z zmanjšanjem stopnje oblastne represije in izključevanja različnosti. Veliko nižja so notranja trenja v primerjavi z iliberalno demokratičnimi in z nedemokratičnimi režimi vladanja. To modelu liberalne demokracije zagotavlja superioren položaj tako glede dosežene legitimnosti kot učinkovitosti vladanja.

Kljub temu je uspešnost liberalnih demokracij v zadnjih desetletjih vse nižja. Razkol med socialnim in ekonomskim liberalizmom se je tako poglobil, da vodilnim liberalnim strankam od osemdesetih let 20. stoletja ne uspeva več izpolnjevati obljube o napredku blaginje ljudi, demokracije in svobode (Pabst, 2018). Liberalizem si prizadeva za uveljavitev vrednot svobode ločeno od drugih univerzalnih vrednot. Človek mora seveda ostati svoboden v odnosu do vladarja, ne more pa biti svoboden v odnosu do narave, ki ga omejuje s svojimi nujnostmi, prav tako ne more biti svoboden v odnosu do skupnosti, s katero ga veže vzajemnost pravic in dolžnosti. Genovesi (v Pabst, 2018) je zapisal, da nihče ne more uživati svobode, če nima s kom in kje. Ne moremo biti srečni, če niso srečni tudi drugi in drugje.

Liberalizem poznega dvajsetega in začetka enaindvajsetega stoletja se je že preveč oddaljil od izvirnih idealov iz osemnajstega stoletja. Postal je ravno to, kar je pred stoletji v temeljih spodbijal. Elitističen sistem, ki brani privilegije izbrancev (Pabst, 2021). (Neo)Liberalne politike so odgovorne za nezaslišano koncentracijo moči in bogastva ter eksplozijo družbene neenakosti, kot tudi za globalne ekološke grožnje in za vzpon brezdušne birokratske države (Pabst, 2018). Liberalizem je zdaj demokratičen le še za oligarhe.

Pojav iliberalnih ideologij, od Kaczynskega na Poljskem, do Vučića v Srbiji, Janeza Janše pri nas je jasen znak upora znatnega dela volivcev proti vladajočemu liberalnemu modelu. Iliberalne demokracije so sicer svobodno in demokratično izvoljeni režimi, ki pa oblast izkoristijo za razgradnjo ustavno zagotovljenih omejitev politične moči (Zakaria, 1997). Liberalne ustanove spremenijo v ustanove za zagotavljanje nacionalne enotnosti nad interesi političnega pluralizma (Kapidžić, 2020). Poslušni člani strank so imenovani na vodilne položaje z nalogo, da strankarskem nadzoru podredijo podsisteme družbe, zlasti sodstvo, policijo, medije in znanost. Sledi demontaža neodvisnih nadzornih mehanizmov in uveljavitev prevlade izvršne veje oblasti nad sodno in zakonodajno oblastjo (prav tam). Obenem omejijo neodvisnost lokalnih in regionalnih oblasti (Pálné Kovács, 2021) in otežijo delovanje liberalnih organizacij civilne družbe (Kapidžić, 2020). Zadnji korak utrditve iliberalnih režimov je prevedba politične moči v ekonomsko moč z vzpostavitvijo nove ekonomske klientele, s pomočjo katere iliberalni režim nagrajuje politično lojalne.

Sedanja generacija se je znašla ujeta v nevzdržni izbiri med dvema nesprejemljivima možnostima: impotentno liberalno demokracijo (Chopin, 2016) ali iliberalno ideologijo.

Tukaj ni več prostora za politično sredino, niti za njeno najbolj osiromašeno, nenačelno različico.

Zato je zavrnitev binarne ideološke delitve prva stvar, za katero poskrbita Pabst in Milbank. Poudarita, da je potreben 'tektonski premik' v družbi stran od binarnih razkolov k ustvarjanju povezovalnih alternativ. V tem smislu predstavita idejo 'politike kreposti' (*politics of virtue*), ki združuje izvorne vrline z obeh strani liberalnega nasprotja. Pritrdita levici, da tržnim silnicam ni mogoče zaupati, ker ne upoštevajo vrednot solidarnosti. Strinjata pa se tudi z desnico, ki tržni režim krivi za neobčutljivost do tradicionalnih vrednot – naroda, lokalne skupnosti in družine. Politika kreposti predstavlja osnovno načelo post-liberalizma in se zavzema za družbo, ki temelji na obeh bregovih nasprotja.

Osrednji mehanizem post-liberalizma je politika kreposti, ki jo predstavljata Pabst in Milbank kot sredinsko alternativo binarnim ideološkim delitvam. Krepost predstavlja vzorec obnašanja, ki se ravna po najvišjih moralnih standardih. Vključuje vrline, kot so modrost, velikodušnost, toleranca, bonton, etiketa, vztrajnost, zmernost in pravičnost. Krepost se nahaja v zlati sredini, kjer posreduje med skrajnostmi. Pogum je sredinska vrлина med strahopetnim in lahkomišelnim ravnanjem, medtem ko je toleranca do razlik sredina med nestrpnostjo do razlik in relativizmom razlik.

Utemeljitev za idejo politike kreposti Pabst (2018) dobi v delu italijanskega političnega ekonomista Antonia Genovesija, sodobnika Adama Smitha. Genovesi je oblikoval alternativo Smithovi ekonomski misli, predstavljeni v knjigi *Bogastvo narodov* (1776).⁴ Smith je izključil kreposti iz ekonomskih odločitev ter zatrjeval, da jih mora usmerjati moralno nevtralen mehanizem, kot je trg. Genovesi pa kritizira ekonomsko izhodišče racionalnega individualizma in poudarja družbeno naravo povezanih človeških bitij, ki si prizadevajo za sodelovanje na podlagi vzajemnosti pravic in dolžnosti.

S post-liberalizmom zahtevata temeljito reformo ekonomskega sistema stran od (neo)liberalnega kapitalizma in svobodnega trga. Politiko kreposti obravnavata kot alternativni urejevalni mehanizem družbe, ki je po njunem mnenju uspešnejši od usklajevalnih zmožnosti trga. Naravo trga želita spremeniti, da bodo lastniki podjetij dajali prednost dolgoročnim ciljem, ki jih bodo dosegli skupaj z zaposlenimi in predstavniki lokalnih skupnosti. Post-liberalna ekonomija je etična, trg pa družben (Pabst, 2021) – trditev je treba brati v britanskem kontekstu: zanje je družbeni trg nekaj približno takšnega, kar obstaja v Evropski Uniji. Primer družbenega trga je krepostno podjetništvo, ki ga vodijo ljudje z moralno integriteto in kjer zaslužki izvirajo iz inovacij ter prispevka zaposlenih.

Podobno v družbi post-liberalizem označuje odločen odmik tako od nebrzdanega individualizma kot tudi od obsežnega birokratskega vpletanja države v življenje ljudi in skupnosti. Nasprotuje ideji, da mora biti maksimiranje osebne svobode glavni razlog za

⁴ Adam Smith. 2010. *Bogastvo narodov: raziskava o naravi in vzrokih bogastva narodov*. Ljubljana, Studia Humanitatis. Prevod B. Gradišnik.

politiko (Franklin, 2019), in da bi to moral biti samozadostni politični imperativ. Trg in birokratsko državo bi morale nadomestiti vrednote družbene solidarnosti, bratstva in vzajemnosti, ki uravnoteži med dolžnostmi in pravicami vseh svobodnih ljudi.

Post-liberalna vlada je posvetovalna. V odločanje vključuje posredniške ustanove civilne družbe, od poklicnih do sindikalnih in civilnodružbenih. Pabst (2016) verjame, da je krepostna sredina vključevalna, kar bo odprlo prostor za oblikovanje novih koalicij med družbenimi sloji, ki bodo politične elite spet povezale z večino ljudi.

III Meta-modernizem

Drugi program zapolnjevanja prostora, ki ga zapušča zaton stare sredine v centru družbe, je meta-modernizem. Ta časovno sledi postmoderni dobi, a ne kot nekaj tretjega, temveč kot vmesno območje, ki se nahaja na sredini med sočasnimi težnjami modernizma in postmodernizma (Zavarzadeh, 1975). Meta-moderna kot pojem se je sprva nanašala na nov kulturni trend v umetnosti in arhitekturi (Vermeulen, van den Akker, 2010), danes pa jo nekateri razumejo tudi kot intelektualno gibanje, politično teorijo in novo zgodovinsko dobo (Freinacht) vmesnosti, ki je postala nova normalnost v razmerah epohalnega družbenega prehoda.

Modernizem je kulturna in filozofska usmeritev na Zahodu od osemnajstega stoletja naprej. Zagovarja univerzalne vrednote humanizma, svobode, razuma in demokracije ter človeštvu obljublja osvoboditev iracionalnosti. Modernizem prezira vse, kar se ne prilega realistični viziji sveta in zato takoj izključi nemoderno kot irelevantno. Tako ne more razumeti pomena nemerljivega. To ga usodno prikrajša. V knjigi *Dialectic of Enlightenment* (1947) sta Horkheimer in Adorno iz Frankfurtske sociološke šole obtožila modernizem, da ni izpolnil svojih obljub, temveč je poskrbel samo za to, da sta razum in znanstvena težnja k resnici sama postala orodji izključevanja in elitistične nadvlade.

Modernizem prezira vse, kar se ne prilega realistični viziji sveta, a to ne pomeni, da je tisto, kar je izključil prenehalo obstajati. Nasprotno, v drugi polovici dvajsetega stoletja so te odmišljene stvari izbruhnile na površje in pretresle moderne družbe do temeljev. Eden od simbolnih mejnikov tega preloma so študentske demonstracije konec šestdesetih let z zahtevo po transformaciji družb onkraj modernih vrednot. Označijo nastop postmoderne dobe.

Post-moderna filozofija je neposredna negacija moderne in dekonstrukcija njenih logocentrizmov (Derrida). Logocentričnost je težnja po nadvladi tistega, kar se postavi v center vsake hierarhije bodisi v filozofiji, znanosti, umetnosti ali politiki. Trditev, da nekaj velja ali ne velja, je že logocentrična, saj mora nekaj odmisлити, recimo izjeme od pravila in vmesne primere, kar pa bi lahko spremenilo razumevanje stvari (glej primer v Prilogi).

Vzemimo primer s področja trajnostnega razvoja, enega eminentnih liberalnih izumov za ponovo osredinjenje družbe. Ekološkim politikam pogosto manjka vidik socialnih in gospodarskih stranskih učinkov, pri socialnih ukrepih pa manjkajo gospodarske in ekološke

presoje. Torej je večina tistega, kar obstaja, spregledana oziroma obstaja le nevidno. Derrida zato sklene, da v središču pomena stvari ni več, kar se predstavi kot logocentrično (v tem primeru čisto okolje, dobički ali socialna pravičnost), temveč tisto, kar jim manjka namreč vzajemna povezanost soodvisnih stvari, v tem primeru dobičkov do okolja, okolja v preseku s pravičnostjo in dobičkov do socialne pravičnosti.

Epidemija koronavirusa je naslednji primer soočenja logocentričnega sveta s praznino v svojem centru. Takoj je pokazala, da nevidnega sveta ne bo mogoče premagati z logocentričnimi orožji. Virus ni mogoče bombardirati kot fanatičnih teroristov. Ne da se ga poslati v zapor kot pohlepni bankirjev. Tudi epidemije na državnih mejah ne bi zaustavila bodeča žica. Epidemija uvede negotovost kot nepremagljivo oviro – ne za življenje samo gotovo pa za star način razumevanja in upravljanja sodobnih družb.

Epidemija je razkrila slepilne luči vsega logocentričnega. Z nenadnim pojavom nevidnega so se mnoge stvari pravzaprav šele dobro razkrile. Uzrli smo zakrnele javne sisteme, ki niso zmogli zaščititi niti najranljivejših – stanovalcev domov za starejše občane, ki so v Sloveniji predstavljali 80% vseh smrtnih žrtev epidemije v njenem prvem valu (marec-junij 2020). Spoznali smo nemoč znanosti govoriti v en glas, neznosno lahkost, s katero države omejujejo osnovne svoboščine državljanom ali se lotijo sestavljati sezname odpisanih. Skratka, v epidemiji enega centra moči ni premagal nasprotni center moči, česar so se prej najbolj bali, ampak gola nemoč moči oziroma praznina, ki jo je center vseskozi nosil potlačeno v sebi.

Za post-modernega človeka resnica ni več znanstveno nevtralna, temveč je zgolj vrednotni konstrukt tistih, ki se nanjo sklicujejo. Tisto, kar imamo za objektivno resnico, je konstrukt znanstvene kulture in je verodostojno samo znotraj nje. Negotovega sveta ne moremo spoznati z dokončnimi resnicami, ampak samo s subjektivnimi konstrukti, ki iščejo skupne načine razumevanja negotovih stvari na križišču različnih razlag.

Konstruktivizem se razlikuje od klasične znanstvene metode, saj si ne prizadeva ustvariti enovitega in nepristranskega razumevanja stvari. Tukaj gre za nekaj drugega: njegovo poslanstvo ni zavreči tistega, kar je znanstveno že dobro pojasnjeno, ampak v spoznavanje negotovih stvari vključiti zavest o omejenosti spoznavajočega. Razpravo o negotovih stvareh osvobaja od logocentričnosti tako, da razkriva praznino na začetku v predpostavkah spoznavanja, nato na sredini v preseku različnih razumevanj, in na koncu v krožni razlagi presečnih rezultatov.

Post-modernizem na eni strani dekonstruira moderni center, obenem pa ne rekonstruira nove sredine. S tem odpre vrata skrajnostim relativizma, ki povzroči, da je na koncu vse enako pomembno in zato enako nepomembno (Geertz, 2000). Do skrajnosti prignane post-moderne nihilistične vrednote Zahodnim družbam grozijo z izgubo skupne identitete in etičnosti ter zdrsom v post-moderni kaos (Zerzan, 2004).

Sodobna družba se tako v moderni kot v post-moderni dobi na koncu znajde v nevezdržnih razmerah zaradi istega vzroka. V obeh primerih so težnje po poenotenju ali razlikovanju, po posamičnem ali skupnem, po razumu ali vrednotah usmerjene druga proti drugi.

Meta-moderna miselnost se ne postavlja proti enemu ali drugemu polu, ampak proti njenemu izključevanju. Ker se meta-moderna nahaja v sredini, je hibrid in zajema oba pola. V duhu moderne stremi k celostnemu pristopu k stvarjem, v duhu post-moderne pa ne odstopi od tega, da so stvari relativne in neprimerljive in se jih ne more razlagati enostransko.

Predpona 'meta' v konceptu meta-moderne označuje ravno to vmesnost (Vermeulen, van den Akker) prehoda med polarnimi nasprotji. Označuje posebno vrsto sredine, ki ne išče statičnega ravnotežja na pol poti (kot Pabst), ampak kaotično sočasno niha med mnogoterimi polarnimi ekstremi na mikro ravni posamičnega: ko je eno razmerje preveč enostransko, ga nihaj samodejno preusmeri kot k nasprotnem megnetnem polu. Nihanje v sredini tako ni brezglavo kljub svoji kaotični naravi, ampak odvrta nasprotja od skrajnosti (Vermeulen, van den Akker). To je od nepresečnih in polarno logocentričnih razlag stvari k sredinskim.

Freinachtov meta-modernizem si predstavlja sredino na drugačen način. To je dialektična sredina, ki polarna nasprotja obravnava na makro ravni z negacijo negacije. Meta-modernizem je negacija post-modernizma, ki negira modernizem. Druga negacija pa ne izbriše prve, niti je ne posploši. Ne pomeni vrnitve na staro, niti uveljavitve nesmisla. V dialektiki ima druga negacija pozitivno funkcijo (Žižek, 2008), saj kot prej oscilacija preobrazi obravnavo izhodiščnih nasprotij iz nesredinske v sredinsko.

Meta-moderni vzvod sredinske transformacije polarnih nasprotij na mikro ravni je pri njem tudi dvostopenjski: prva stopnja je dekonstrukcija logocentričnih razlag stvari (Derrida), druga je njihova meta-moderna rekonstrukcija. Modernizem ustvari enovit pogled na svet z razumom, post-modernizem pa ga dekonstruira. Dekonstrukcija je orodje kritične analize, ki odkriva težnje po prevladi ene razlage ali enega načina prikaza stvari. Razgradi pogosto nezavedne, a sistematične strukture pristranosti in izključevanja v logocentričnih razlagah stvari (Derrida) tako, da pokaže praznino v njihovem centru.

Nato dekonstruirano vsebino rekonstruira z meta-moderno reinterpretacijo. To stori presečno ali navzkrižno, ko s poudarjanjem teženj enega pola omogoči uveljavitev teženj nasprotnega pola in hkrati obratno. Takšna obravnava ustvari 'generativne paradokse' (Abramson, 2017), ki v preseku združijo nasprotno razlage stvari: moderno in post-moderno, enotnost in razlike, makro in mikro...

Šele navzkrižni hibridi omogočijo združiti 'najboljše iz nasprotnih svetov' ne krepostne izbire, kot si prizadeva Pabst. Zakaj? Ker se šele v sredinskem preseku nasprotno razlage stvari vidijo s stališča tistega, kar je z njimi v nasprotju. Razširjeno razumevanje sebe v preseku z opozicijo omogoči povezovanje nasprotij zaradi razširjenega razumevanja stvari in tako povsem brez posredovanja krepostnih.

Liberalno demokratične družbe so lahko primer, kako je mogoče navzkrižno uskladiti nasprotujoče si vrednote, kot sta red in svoboda. Po eni strani naj bi oblast vzdrževala red z minimalnim poseganjem v svobodo ljudi, skupnosti in organizacij, da se lahko ti samoupravljajo čim bolj avtonomno. Po drugi strani pa se naj bi se avtonomni subjekti obnašali družbeno odgovorno do legitimnih interesov drugih, tudi če so ti diametralno nasprotni, na primer na ekološkem, socialnem ali kulturnem področju. Državljeni in skupnosti uresničujejo svojo avtonomijo tako, da spoštujejo avtonomijo drugih in s tem posredno uveljavljajo skupni red. Navzkrižna rekonstrukcija ne odpravi polarnih trenj, ampak ustvari nov prostor za plodne konfrontacije v sredini, kjer so enako prepoznani pogledi polarnih stališč. Freinacht navzkrižno upravljanje nasprotij med redom in svobodo obravnava kot osnovno značilnost nordijskega modela in nordijske ideologije meta-moderne družbe.

Sklicuje se na nasprotni meta-moderni filozofiji sredine: dialektiko na makro ravni in dekonstrukcijo na mikro ravni. Dialektika je moderna, dekonstrukcija post-moderna. Dialektika išče sintezo opozicij, dekonstrukcija pa ruši vse, kar teži k celovitosti. Kljub temu v nekaterih pogledih sovpadata in ju ni nekonsistentno obravnavati povezano. To posebej poudarjajo avtorji, ki primerjajo vzhodnjaško filozofijo srednje poti s post-moderno evropsko filozofijo, na primer z Derridajevo filozofijo dekonstrukcije.⁵ Dialektična negacija je dekonstruktivna za tezo, tako kot je dekonstrukcija dialektična pri razgradnji logocentrizmov.⁶ Obe metodi napredujeta po korakih. Z vsakim razkrijeta le nekaj, kar je bilo prej spregledano, nikoli pa ne dosežeta končnega rezultata. In čeprav temeljita na negaciji, obe ustvarita podlago za sintezno in s tem pozitivno rekonstrukcijo nasprotujočih stvari.

Koncepta meta-moderna in anti-postmoderna sta sicer opredeljena v enakem razponu, vendar se bistveno razlikujeta po načinu sredinskega razmišljanja. Meta-moderna premošča polarna nasprotja z njihovo dvodelno obravnavo. Anti-postmoderna pa postavi meta-moderno shemo sredine na tridelno osnovo. S tem spremeni značaj sredine iz transformacijske (presečna sredina meta-moderne, ki pretvori obravnavo stvari iz nesredinske v sredinsko) v transcendentno (prazna sredina anti-postmoderne, ki obravnavo stvari preobrazi iz določne v nedoločno).

IV Anti-postmodernizem

Zadnji program, ki je vključen v primerjavo konceptov nove sredine, je anti-postmoderen. To nedoločeno poimenovanje kot 'anti-post' se povsem ujema z nedoločeno naravo njegovega predmeta. Poslanstvo anti-postmoderne je uveljaviti nedoločeno razumevanje nedoločenih

⁵ Na primer Braitstein L. No Views is Good Views: A Comparative Study of Nagarjuna's Sunyata and Derrida's Différance. *Consciousness, Literature and the Arts*; 5/2(August 2004). Ali Singh R.P. Deconstruction and Dialectic. Derrida, Nagarjuna and Shankara. *The Journal of The Indian Academy of Philosophy*, XXXVII/1 & 2(1998).

⁶ Harvey L. 2012. »Deconstruction«. *Social Research Glossary*, Quality Research International, <http://www.qualityresearchinternational.com/socialresearch/>, (Dec. 2022).

stvari. Označuje odprtost za radikalno različne razlage stvari, kljub temu pa ni nenačelna. Negotove stvari obravnava povezano, vendar ostane zvesta sredinski naravi izziva.

Anti-postmodernizem še ni teoretično izoblikovana doktrina. Obstaja predvsem kot tema v polju politične filozofije (Reginald, 1998) in kulture (Foster, 1983). Njeno izhodišče je kritika intelektualnih predpostavk tako modernizma kot post-modernizma (Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity*, 1985). Označuje poseben liminalen način obravnave stvari, ki doživljajo notranjo preobrazbo. Anti-postmoderna se do stvari ne opredeli znanstveno enoznačno, ampak sredinsko nedoločeno. Na primer s kontekstualno razlago nasprotij, z analogijami in prisposodobami, ironijo (Vermeulen, van den Akker) ali hermenevitično – na primer evalvacijsko z navzkrižno reinterpretacijo negotovih stvari (Gadamer, 1990; hermenevtika po Hermesu, božjem služabniku, ki prenaša in razlaga dvoumna sporočila bogov).

Anti-postmodernizem se nanaša na razmere, nastale v soočenju sredine zaradi epohalnega prehoda družbe (med starim in novim) s praznino zaradi negotovosti stvari samih po sebi. Posledično bo članek anti-postmoderno raziskal kot program, porojen na preseku filozofije sredine (Hegel, Žižek, Peirce)⁷ s filozofijo nič (od Heideggerja naprej na Zahodu ter filozofija srednje poti in sodobna Kjotska šola na Vzhodu).⁸ O konceptu sredine je bilo doslej že nekaj napisanega in še več sledi v nadaljevanju. Zato članek uvodoma osvetli anti-postmoderni program le v pogledu filozofije nič, saj se ravno v tem najbolj razlikuje od drugih dveh programov nove sredine. A tudi o konceptu nič se članek bolj razpiše šele kasneje.

O nič je posebej težko razpravljati. Izziv je že opredeliti sam okvir razprave. Ali nič sploh obstaja? Ali označuje odsotnost čisto vsega ali le nečesa določenega? Je resničen ali metafizičen koncept, absoluten ali relativen? To so primeri vprašanj, ki so v filozofiji že dolgo predmet obravnave. Čeprav dileme niso razrešene, se zdi eno dokaj zanesljivo, ker se o tem strinjajo celo nekateri (Tsongkhapa, Nishida, Heidegger), ki se v predmetu razprave razhajajo: napačen odgovor na ta uvodna vprašanja razpravo o nič privede do nekonsistentnih zaključkov, ki izkrivijo razumevanje nič kot nečesa ali ničesar namesto kot nedoločenega med tema skrajnostima. Zdi se, da lahko razprava o nič poglobi razumevanje sveta le, če se odvija na razmeroma ozkem pasu možnosti, na sredini, med skrajnimi razlagami. Prva polovica izziva razprave o nič bo tako rešena, ko članek najde to vmesno območje, medtem ko mora druga polovica zagotoviti, da se razprava o praznini tudi obdrži v sredini, kjer edino lahko polno izpolni svoje povezovalno poslanstvo.

⁷ Radej B. Triadic structures in Hegel, Peirce, Freud, and Lacan, Medium.com, 19. maj 2021, <https://bradej.medium.com/triadic-structures-in-hegel-peirce-freud-and-lacan-1fc39255f60c> (Dec. 2022).

⁸ Radej B. See through illusions: On concept of nothingness in Western and Eastern thought. Medium.com, 18. maj 2021, <https://bradej.medium.com/see-through-illusions-on-concept-of-nothingness-in-western-and-eastern-thought-5003c236d53> (Dec. 2022).

Med vodilnimi temami nemškega filozofa Martina Heideggerja, enega tvorcev Zahodne filozofije nič, je preiskovanje meja med tem, kar obstaja in ničem. Kritizira Bergsonov poskus pojasniti naravo resničnosti v fiksnih in abstraktnih pojmi (Rae, 2016). Praznino razume kot temeljni vidik resničnosti, ločeno in nasprotno temu, kar obstaja. Heidegger nasprotno razvije argument, da je nič del obstoječega in celo njegov prvi pogoj. Pri Derridaju šele praznina omogoča obstoj stvari, ki jih imamo za realne, saj človek stvari ne more poznati, če prej ne odstrani vsega motečega, ki se drži te stvari, vendar je nekompatibilno z izbranim načinom njenega razumevanja.

Nasproti Bergsonovi metafiziki Heidegger postavi ontološko razumevanje nič. Torej ne kot razpravo o naravi resničnosti, ampak o naravi biti, se pravi o osnovni substancialni resničnosti, torej o tem, kar neko stvar naredi to, kar v sebi je. Heidegger zavrača metafiziko, ker je binarna: nič bodisi izključi iz raziskovanja vsega ali pa ga postavi polarno nasproti temu, kar je (Rae). Po njem pa je nič treba razumeti kot temelj bitja. Trdi, da nič označuje odsotnost vsega totalnega oziroma logocentričnega, kar se hoče vsiliti kot bistveno. Nič ne pomeni popolne odsotnosti vsega torej ni nekaj absolutnega, ampak je relativen in tako določen s tem, kar negira. Praznina torej ne obstaja sama zase, ampak je negacija, ki izhaja iz napačnega, torej modernega, logocentričnega pojmovanja stvari (Westerhoff, 2017). Zato je nič nujno izhodišče za razpravo o tem, kaj je resnično. Je osnovni vidik človekovega bivanja, skozi katerega se človek spoznava sam (Heidegger). Kdor vzame nič za izhodišče spoznavanja stvari, se osvobodi iluzij in zmotnih posplošitev. Pri njem je koncept nič ključen za razumevanje stvari, hkrati pa zanika metafizično razumevanje, da je nič bistvo vsega.

Heidegger primerja izkušnjo praznine s strahom, ki ga človek občuti v temi. Ne vidi ničesar, a se hkrati zaveda prisotnosti in nedoločene grožnje stvari, ki ga obdajajo. Podobno je, ko stoji na robu prepada in zre v globino. Nenadoma se sooči s praznino in ta ga pogleda nazaj, je zapisal Nietzsche (*Beyond Good and Evil*; 1886).⁹ Takrat spozna omejenost in obrobnost svojega obstoja v naravnem redu. Ali pa se sreča s praznino, ko se zave svoje končnosti, ob izgubi bližnjega, ko si mora priznati nedoslednost ali doživi neuspeh, kot tudi takrat, ko samorefleksivno preizprašuje svoje izključevalno razumevanje stvari ali meditativno osvešča minljivost vsega. Tako ali drugače, človek se lahko zave sebe kot bitja šele, ko sprejme praznino in s tem nedoločenost resnice o vseh stvareh. To mu omogoči bolj povezano razumevanje stvari. Heidegger posebej poudarja pozitivno vlogo nič in ga obravnava kot nenadomestljiv element filozofskega razmišljanja (Rae).

Pod Heideggerjevim vplivom tudi Sartre obravnava koncept nič ontološko. V delu *Being and Nothingness* (1943) uvede razpravo o nič kot kritiko moderne filozofije, ki poskuša preseči dualistični način razmišljanja o stvareh (subjekt proti objektu, mikro proti makro...), a je pri tem neuspešna.

⁹ Friedrich Nietzsche, *Onstran dobrega in zlega. H genealogiji morale: predigra k filozofiji prihodnosti*. Prevod J. Moder, T. Bizjak, spremna beseda I. Urbančič. Slovenska matica, Ljubljana, 1988.

Za Sartra binarne kategorije niso temeljne, ampak so plod razmišljanja, ki izhodiščno določi, kaj je zanj bistveno. Navede primer: človek je igralec vlog, ki mu jih pogosto vsilijo drugi ali si jih sam izbere – natakar, feministka, filozof, Francoz... – in jih mora igrati po standardnih pravilih, ki veljajo za te vloge. A vloge so lažne in njihovo igranje ustvarja antagonističen prepad med človekovo eksistenco in njegovo svobodo. Tega prepada ne more preseči, ampak ga mora nositi v sebi. Če pa opusti iluzije, se mu življenje razkrije kot praznina, postane negotovo, občuti izgubo opore, ki jo nudi igranje strukturno osmišljenih vlog, nestabilnost in strah pred neznanim. To ga navdaja z eksistencialno grozo.

Heidegger verjame, da lahko človek z ničem doseže osebno izpolnitev. Nasprotno pri Sartru ni izhoda iz eksistenčne negotovosti. Vendar pa človek ni nemočna žrtev te negotovosti. Eksistencialni nihilizem je pozitivna filozofija. Zahteva, da človek zavrne lažne vloge in se osvobodi logocentrizmov. Dokler človek sprejema kot bistveno tisto, kar mu hočejo strukturno vsiliti (bog, resnica, ideologija, narod, morala...), ostaja ujet v logocentričnem, egocentričnem (Freud), antropocentričnem (Latour), evrocentričnem (Wallerstein), falocentričnem (Lacan) razumevanju stvari. Ko pa se osvobodi teh okov, se znajde v negotovosti, brez navodil in usmeritev za ravnanje. Prisiljen je iznajti svoj lasten način premoščanja eksistenčne vrzeli. Človek šele tako po Sartru lahko postane to, kar v svojem bistvu je: bitje, ki mora ustvariti samo sebe iz nič in uveljaviti svojo svobodo kot ustvarjalno in kognitivno bitje. Njegovo življenje je nenehen boj za uveljavitev eksistence nasproti nič, in prav ta boj, način reševanja tega nasprotja, je tisto glavno, kar daje življenju izviren smisel. Tako tudi Sartrova praznina ni absolutna, ampak je izposojena. Obstaja, ker obstajamo mi, ki razlagamo svet. Mi smo vir praznine. Nič je pri Sartru temeljni vidik človekovega obstoja. Je v središču vseh stvari in je neločljiv del vsega, kar obstaja.

Praznine se seveda ne da odpraviti, kakor se preseže neznanje z znanjem. Praznino je treba pri Sartru (kot že pri Nishidi) ponotranjiti z vsrkanjem tako, da se človek z njo sooči v jedru lastne eksistence in jo sprejme. Tsongkhapa je že kdaj trdil, da soočenje s praznino v bistvu vseh stvari človeka privede do točke, ko niti ne more niti ne želi več braniti svojih iluzij. Soočenje s praznino v jedru ga na koncu pripravi do tega, da sprejme nedoločnost vseh stvari.

Tudi filozofija srednje poti praznino razume anti-metafizično. Utemelji razumevanje nič kot sredinske kategorije (globlje razloge za branje te filozofije – in zlasti pomen tega argumenta – obravnava poglavje IV.3). Njeno izhodišče je, da se nič kot koncept ne nanaša na popolno praznino, ki obstaja sama zase, ampak označuje odsotnost nečesa temeljnega, primarnega ali univerzalnega (Tsongkhapa). Tudi pri Nishidi praznina pomeni le odsotnost centra, ne pa tudi odsotnost vsega, kar obstaja nelogocentrično ali konvencionalno, na primer navzkrižno, soodvisno ali presečno. Njegov koncept nič predvsem nasprotuje ideji, da bi karkoli lahko obstajalo večno in nespremenljivo kot bistvo ali esenca vsega drugega. Ničesar ni, kar bi bilo bistvo stvari: ne resnica, ne realno, ne božanstvo, niti nič sam. Koncept nič je osrednjega pomena pri iskanju resnice, a to ne pomeni, da je nič ultimativno resničen (Tsongkhapa).

Filozofija srednje poti in Kjotska šola utemeljita nedualen koncept sredine in praznine. Nedualno pomeni, da praznina presega vse delitve na dvoje in ostane do nasprotij neopredeljena. Pri Nishidi je praznina absolutna, to je praznina praznin, kaos povezanosti vsega z vsem, en sam center brez periferije in izključevanja. Predstavlja si jo kot čisto zavest, primarno zavedanje, brezpogojen in neposredovan um, ki omogoča neposredno medsebojno prežemanje mikrokozmosa in makrokozmosa. Nedualnost konceptov sredine in praznine ponazarja pajkova mreža v rosi. Prispodoba izhaja iz budističnega mita Indrine¹⁰ mreže biserov (Nagarjuna). V vsaki kapljici rose odseva celotna mreža in vsaka kapljica odseva v celotni mreži. Tako kot v čistem umu odseva kozmološki red in v kozmološkem redu odseva čisti um.

Na drugi strani pa ugotovitev o sovpadanju sredine in praznine ne samo povezuje Vzhodno in Zahodno filozofijo, ampak presek doseže natančno v območju njune intelektualne kulminacije. Jinpa je spoznanje o sovpadanju sredine in praznine označil za enega vrhuncev filozofije srednje poti. Tudi Heidegger trdi, da je eksistencialna izkušnja nič pogojev za soočenje z lastnimi mejami kot neizogibno okoliščino človeškega obstoja. Pri Sartru sta eksistenca in praznina intimno povezani kot antagonistična obraza istega. Če človek preveč poudarja svojo eksistenco in zanemari praznino, ki tiči v njej, postane egocentričen, aroganten in izgubi stik s svetom, ki ga obdaja. Če pa 'vidi' samo praznino, tvega izgubo smisla in identitete, postane pasiven in se odmakne od sveta. Človek mora najti ravnovesje med eksistenco in praznino. To ravnovesje na sredini je pri Sartru pogoj, da lahko oseba postane avtentična, to je svobodna in ustvarjalna. Do tega pride tudi Nishitani. Ko se človek osvobodi navezanosti na stvari, ljudi ali sebe, doživi olajšanje, občuti globoko povezanost s prej nevidnim, meditativno vznesenosti ali ustvarjalni navdih v polju novoodkritih možnosti povezovanja stvari za njihovo bolj celostno razumevanje.

Anti-postmodernizem označuje ravno to soodvisnost sredine epohalnega prehoda in praznine, ki izhaja iz negotovosti stvari. To ni več sredina, ki lebdi nad polarnimi nasprotji (post-liberalizem), ampak je zakoreninjena med njimi. In to ni le sredina (meta-moderni liberalizem), ampak prazna sredina. In ni absolutna nedualna sredina (filozofija srednje poti), temveč relativna in nikoli dokončna (poglavje IV.3). V preseku sredine in praznine leži avtentična sredina, s katere lahko družba kljub radikalni negotovosti deluje premišljeno, načelno in pristno demokratično. Anti-postmoderna tako Zahodnim družbam ponuja miselni okvir v katerem lahko oblikuje programske odgovore na nekatera vprašanja, ki so danes zanje že med najbolj prednostnimi.

V nadaljevanju članek primerja tri programe nove sredine glede na tri ključne lastnosti avtentične sredine. Na koncu poglavja pridobljene ugotovitve omogočijo opredelitev izvirnega anti-postmoderne programa prazne sredine.

¹⁰ Ali 'Indrove mreže'. Indra je ime enega najvišjih hinduističnih in budističnih bogov, ki je praviloma, vendar ne izključno, predstavljen kot moški.

IV.1 Radikalna sredina

Ideja o radikalni sredini se na prvi pogled zdi nesmiselna. Sredina je vendar področje zmernosti, ki naravno stremi k preseganju skrajnosti. Toda članek radikalne sredine ne obravnava binarno, ampak sredinsko, kot hibrid med opozicijami, ki združi radikalnost polov z zmernostjo sredine. Podobno kot paradoksalni Prigoginov pojem ‘deterministični kaos’ (1982; vmesno področje med redom in neredom) ali pojem liberalna demokracija kot vladavina svobodnih ljudi.

Vsi trije proučevani programi nove politične sredine svoje ideje označujejo za radikalne.

Pabst in Milbank sta zagovornika radikalne zmernosti ali ortodoksne radikalnosti. Prizadevata si za obnovitev temeljnih moralnih vrednot ideološke levice in desnice kot pogoja za socialno občutljiv kapitalizem. Cole (2017) jima zato očita, da razumeta post-liberalizem zgolj kot kulturno spremembo z ‘graciously prilagoditvijo’ (Bennett, 2018), ne pa kot strukturno spremembo odnosov med družbenimi skupinami. Namesto da bi se s svojim sredinskim poslanstvom postavila med razkole, preseganje nasprotij pogojita z odločnim odmikom od razkolov in njihovo umiritev. Cole tako trdi, da bi moral biti post-liberalizem veliko bolj radikalen, če bi hotel biti alternativa prevladujočemu modelu liberalizma.

Predvsem pa krepostno ravnanje ne more postati gonilo pozitivnih, kaj šele radikalnih sprememb, če je v službi nečesa nekrepstnega. Krepostna sredina ni mogoča med skrajnimi presežki in primanjkljaji, na primer med preobiljem in skrajnim pomanjkanjem. Prav tako ni mogoče izbrati sredine med kolonialnimi interesi, rasizmom, patriarhatom, verskim fundamentalizmom na eni strani in težnjami po svobodi, pravičnosti, humanosti ali blaginji na drugi, kot je v *Pismu iz birminghamske ječe* (1963) zapisal Martin Luther King, ko je zavrnil zahtevo oblasti po pogajanjih o protirasističnih zahtevah. Prav tako je v knjigi *The Democratic Paradox* (2000) poudarila Chantal Mouffe, ko je kritizirala imperativ sodelovanja izključenih družbenih skupin z neoliberalizmom, ki je to izključenost povzročil, kot so se zavzemali protagonist starosredinske Tretje poti od Tonya Blaira in Billa Clintona naprej. Sredine ne more biti niti med resnico in lažjo ali med neresnicami in polresnicami.

Če hoče biti avtentična sredina načelna, ne sme biti nevtralna do dilem, ki na enem polu vsebujejo nemoralna, nehumana, nepravična (...) stališča. Vprašanje je, kako uveljaviti sredinsko naravo, ne da bi pri tem sredina postala nenačelna? Brez jasnega odgovora je zagovarjanje sredinske miselnosti nedosledno, če ne kar naravnost škodljivo, kadar se znajde v službi opravičevanja nesredinskih ravnanj. Če na primer ne loči več jasno med dobrim in slabim, če je preveč načelna in pade v skrajnosti posploševanja (logocentrizem), ali premalo, kadar teži k razvrednotenju vseh centralnih pomenov (relativizem). Zato je kriterij avtentičnosti obvezen, brez njega sredinska obravnava negotovih stvari ne more ostati skladna niti sama s seboj niti verodostojna, kar pa je pogoj, če hoče povezovati med drugimi.

Treba je razlikovati med nesimetričnimi ali simetričnimi nasprotji. Asimetrične so dileme, ki imajo za vsako družbo samo en pravilni odgovor. Nekaj je etično ali ni (ne gre za opredelitev

kaj je etično, ampak za jasnost razmejitve z neetičnim itn.), humano ali nehumano, svoboda je ali je ni, prav tako resnica. Pri takšnih dilemah avtentična sredina nima kaj početi. Mora jih samo prepoznati in zavrniti vsako možnost njihove sredinske obravnave. Dobro je situacijo ponazoril Karl Popper s paradoksom tolerance, ki pravi, da mora tolerantni ostati netoleranten do netolerantnih (*The Open Society and Its Enemies*, 1945). S tem ne zanika razlike med dobrim in slabim, ampak zavrača možnost sredinskega kompromisa za opravičevanje netolerantnosti. Avtentična sredina v asimetričnih dilemah spada na stran tistih, ki imajo etične, humane, resnične in demokratične pobude, ker le to omogoča, čeprav še zdaleč ne zagotavlja sredinskega delovanja. Ker je na avtentični sredini utemeljena demokracija načelna, ostane odporna na demagogije vseh vrst. Zgodovinski zdri demokratičnih političnih režimov v nedemokratične so se zgodili ravno v razmerah, ko je politična sredina postala preveč nenačelna.

Večina načelnih dilem v družbi pa je po svoji naravi drugačna. So moralne (pravične, resnične ...) na obeh polih, vseeno pa nepremostljive. Na primer med konzervativnimi in progresivnimi stališči obstaja nepremostljiv konflikt, vendar sta obe strani etični. Avtentična sredina lahko opravi svoje poslanstvo šele pri obravnavi takšnih dilem, ker jih je mogoče edine prevesti v sredinske dileme. V moralnih dilemah ni nevtralna, torej avtentično sredinskim ne grozi deveti krog Dantejevega pekla.

Meta-moderni program se prav tako predstavlja kot radikalen. Uveljavi nov sistem razumevanja sveta (meta-) in novo senzibilnost (Vermeulen, van den Akker, 2010) oscilacije med polarnimi nasprotji. Freinachtova meta-moderna sredina je radikalna kot sredina Giddensove tretje poti (1989). Je hibrid, ki temeljna nasprotja povezuje neizključujoče in afirmativno do teh nasprotij. Mouffe je, kot že omenjeno, v njegovi ideji sredine takoj zaznala usoden primanjkljaj radikalne politike, dokler se sredinska razmerja uveljavljajo v površinskih stvareh brez transformacijskega učinka na globoki ravni.

Freinachtova sredina ni radikalna avtentično že zato, ker si prilasti novo sredino. Zasede jo meta-moderna aristokracija, ki je dosegla najvišji stadij meta-modernega razvoja. Ker ni avtentična, njegova meta-modernost na koncu zgolj obnovi elitistični vzorec stare sredine.

Pabstov post-liberalizem je anti-modern (Northcott, 2017) in konzervativno radikalen. Po drugi strani je Freinachtov meta-modernizem pro-modern (Cooper, 2018) in pro-liberalen, ki s svojo sredino samo obnovi obstoječe na drugačen način. Oba programa utemeljujeta novo sredino kot nedualno, saj se umestita nad polarna nasprotja, da jih lahko presežeta. Pri nobenem pa sredina ne doseže ključne značilnosti liminalnega procesa – notranje preobrazbe (Thomassen, 2009) tistega, kar ali ki prečka sredino.

Ocena radikalnosti treh programov je torej povsem odvisna od primerjalnega izhodišča. To je lahko povrnitev izgubljenega, prilagoditev obstoječega ali nekaj, kar sproži notranjo preobrazbo. Za članek je avtentično radikalna le zadnja možnost. Le ta lahko loči med

koncepti sredine, ki zmorejo pretvoriti obravnavo polarnih nasprotij v avtentično sredinsko, in koncepti, ki tega potenciala v resnici nimajo, čeprav ga vsi po vrsti proglašajo.

Pomembno je to: anti-postmoderen program ne le omogoči drugačno – navzkrižno oziroma presečno razumevanje negotovih stvari (poglavje IV.2), ampak njegova sinteza obenem ne razvije teženj po prevladi, saj pusti svojo sredino nezasedeno (poglavje IV.3). Koncept avtentične sredine je tako dosleden – ni radikalen samo v razmerju do polov, ampak tudi do sredine same.

IV.2 Presečna sredina

Tako kot primerjani programi uveljavijo tri povsem različne koncepte radikalnosti, uporabijo tudi tri koncepte sredine. Post-liberalizem je sredinski nesredinsko oziroma nepresečno, preostala dva sta sredinska presečno. Medtem ko je meta-moderna sredina opredeljena dvodelno, je anti-postmoderno sredino treba razložiti tridelno.

Članek najprej ilustrativno opredeli tri pojme za razlikovanje treh konceptov sredine. To so center, nepresečna sredina in presečna sredina.

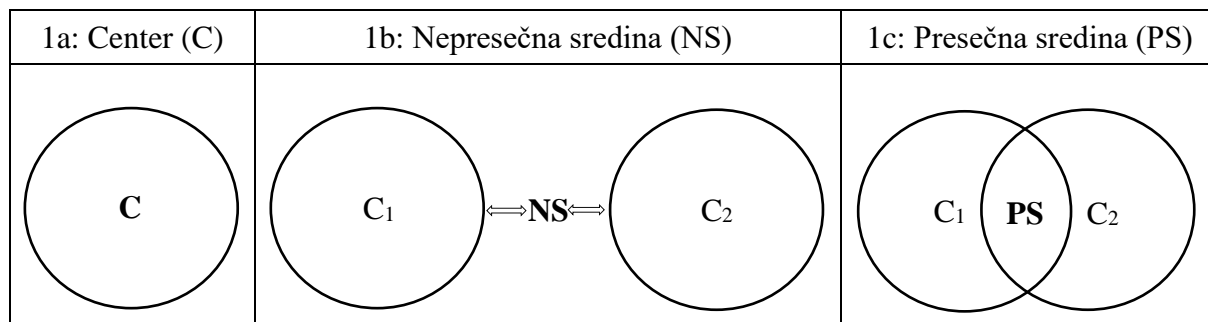
Center je logocentrična vrsta sredine, polna sama sebe. Stoji kot samozadosten vrh neke hierarhije (Slika 1a; C). Predstavlja nesredinsko situacijo, na primer predliberalno ali iliberalno družbo.

Drugi pojem je nepresečna sredina (NS; Slika 1b). Stoji na pol poti med polarno nasprotnima centroma in od zunaj posreduje med njima. Svojo nepristranskost uveljavi s tem, da se iz nasprotij izvzame in se postavi v enako oddaljenost od opozicij, vendar je do polov praviloma bodisi vzvišena (če je sredina aktivna) ali podrejena (če je pasivna).

Tretji pojem je presečna sredina (PS; Slika 1c). Ponazori jo dvodelno presečen Vennov diagram, ki loči nepresečne od presečnih vsebin oziroma logocentrične, od nelogocentričnih. Presečna sredina je nelogocentrična, vsebuje obrobne, necentralne vsebine obeh polov in tako med njima lahko premošča nevtralno le, če je vključen v nasprotja.

Članek bo kasneje uvedel še en pomemben pojem ‘prazna presečna sredina’. Še prej je treba razložiti različne koncepte sredine.

Slika 1: Razmejitev med tremi sredinskimi pojmi

Post-liberalizem je opredeljen kot sredinski koncept, vendar je uveljavljen nesredinsko (nepresečno). Ravna se po modelu na Sliki 1b. V tem modelu na primer krepostni premošča med skrajnostmi ekonomskega (C1) in socialnega liberalizma (C2).

Pabstov model sredine kot enake oddaljenosti od opozicij je sicer naprednejši od modela stare sredine kot mlakuže nenačelnosti in gnilega polovičarstva. Vendar je to zelo omejen model povezovanja, ki zmore uveljaviti le sila prikrajšan koncept sredine. Pabstova sredina je načelna, tako se polarni kot horizontalni strukturi nasprotij, naprti vertikalno. Dualno razmerje pretvori v nedualno in ga preseže z višje ravni njene obravnave.

Avtor je v sodelovanju z Mojco Golobič (2021b) nasprotno pokazal, da je sredino treba uveljaviti vertikalno in horizontalno skupaj, z večnivojsko sintezo obrobni ujemanj (presekov; Slika 1c). Razvijeta tri mere integracije ukrepov javnih politik na primeru prostorskega razvoja, ki merijo povezanost treh prostorskih domen, ekonomsko, fizično in družbeno (po Camagniju, 2005). Vzajemno povezanost označuje sredinska mera, imenovana 'šibko ravnotežje' med mehansko in organsko integracijo (Durkheim, 1952) – 'šibko' zato, ker se vzpostavlja med preseki domen, ne med samimi domenami. Te pokriva že mera mehanske integracije imenovana 'strogo ravnotežje' med tremi nepresečnimi domenami prostorskega razvoja. Organsko integracijo pa meri kazalnik kohezije glede na obseg vsakega preseka (moč korelacije) med tremi pari domen.

Njun model prostorski politiki svetuje sprejeti ukrepe za mehansko in organsko integracijo, ki bodo hkrati okrepili šibko ravnotežje. Vzajemnost bi bila dosežena navzkrižno, tako da bi ukrepi mehanske integracije s posrednim izboljšanjem šibkega ravnotežja hkrati spodbujali organsko integracijo. In obratno, z ukrepi organske integracije preko izboljšanja šibkega ravnotežja spodbujali mehansko integracijo. Konkretno: prostorska politika bi morala omogočiti akterjem iz treh domen, da se v večji meri samoregulirajo, namesto da večinoma obravnava prostorske probleme omejevalno. Možnost samoregulacije pa bi pogojila s tem, da prostorski akterji spremenijo obnašanje, da bodo pri svojih posegih v prostor odgovorni do legitimnih interesov vseh drugih, četudi še tako nasprotnih.

Podobno program meta-moderne temelji na konceptu sredine kot navzkrižne povezave nasprotij. Ko se srečamo z nasprotnimi trditvami o nečem, lahko za resnico štejemo le tisto, kar se sprva neopazno prekriva med nasprotji na njihovem obrobju (Schrödinger, 1996; model

presečne sredine na Sliki 1c). To so pogosto 'nenačelna' ali hibridna ujemanja (npr. med zelena ekonomija in ekonomika varstva okolja) med polarnimi nasprotji (ekologijo nasproti ekonomije in obratno) pa tudi stvari, ki jih obe strani namerno ali nenamerno spregledata (poglavje IV.3; v konkretnem primeru npr. socialni vidik pravičnosti).

Meta-moderna sredina preoblikuje dualna nasprotja v tridelna (moderno, post-moderno, meta-moderno), a vseeno uporablja dualno logiko. Miselni svet meta-modernega programa je štiridelen – podvojena dualnost. Freinacht ga formalizira s kvadratno matriko 2×2 (dva stolpca in dve vrstici), ki jo je povzel po ameriškem filozofu in psihologu Kenu Wilberju oziroma njegovem integralnem modelu.¹¹ Matrika 2×2 je sestavljena iz dveh parov polarnih nasprotij, na primer Individuum proti Družbi (I : D) in Moderno proti Post-modernemu (M : P). Nasprotja uredi pravokotno v koordinatni sistem in jih razgradi v štiri hibridne preseke (IM, IP, DM, DP). Prostor presečne sredine vzpostavi z reinterpretacijo izhodiščnih dveh nasprotij v množico štirih navzkrižnih presekov. Navzkrižna sredina po modelu 2×2 povezuje nasprotja tako, da jih razbije, preden jih navzkrižno razreši.

Tudi dialektična metoda od Hegla do Žižka uveljavlja prevlado dualnega mišljenja v tridelnem modelu (teza, antiteza, sinteza). Hegel trdi, da bistvo stvari opisujejo dualna nasprotja. Nobena trditev ni resnična sama zase, ampak le skozi nasprotje v paru teza – antiteza, torej le v odnosu do nečesa drugega. Zato dvojnosti ni mogoče odpraviti ali poenostaviti, ne da bi s tem popolnoma izkrivili to, kar zaobjema. Dvojnost je osnovna in nerazgradljiva struktura racionalne obravnave stvari. Tako Žižek (2012) pravi, da se dialektični procesi ne odigrajo v ritmu števila tri, ampak dve v notranjem spopadu nepomirljivih nasprotij.

Dualno strukturirano mišljenje je temelj tudi Marxovega dialektičnega modela družbe. Nasprotje med kapitalom in delom postavi kot odločilno za odnose v družbi. Njegova zastavitev usodno omeji razpravo, saj je redukcionistična. V družbi nobeno temeljno dualno nasprotje ne obstaja izolirano in neodvisno od drugih nasprotij. Po konceptu trajnostnega razvoja je treba upoštevati vsaj še temeljno nasprotje med kapitalom (ekonomskimi cilji) oziroma delom (socialnimi cilji) na eni strani in naravnim okoljem na drugi (oziroma tretji) strani.

Tridelni model se razlikuje od dualnega po tem, da ne obravnava polarnih nasprotij ločeno in vsakega posebej, ampak poveže najmanj tri pare nasprotij in jih obravnava hkrati. To je minimalno število, ki je potrebno, da se izognemo omejenosti Wilberjeve matrike (glej spodaj). Več kot trije pari nasprotij pa niso potrebni, da bi stvari lahko razumeli sredinsko. Štiri- ali večdelne presečne sestave se namreč po pravilih računanja s presečnimi množicami

¹¹ Štiridelni postopek sklepanja, imenovan 'tetralema', uporablja Vzhodnjaška filozofija srednje (torej tretje!) poti, kot tudi Derrida pri razgradnji logocentričnih stališč (Singh, 1998, glej opombo 5 zgoraj). Posledica uporabe štiridelnice logike je vključenost koncepta sredine v dualističen model razmišljanja. Kar se članku zdi ironično, glede na to, kako pomembni so prispevki obeh filozofij za zasnovo na tridelnem načinu razmišljanja temelječega koncepta avtentične sredine.

lahko brez izgube pomena razgradijo v več triad parov nasprotij, ker jih je tako najbolj enostavno in še vedno verodostojno razložiti (Radej, 2021b). Na primer presek med ABCD je razgradljiv v štiri trojne preseke ABC, ABD, BCD in ACD). Tridelni model proučevanja polarnih nasprotij, ki ga v članku prikazuje matrika 3×3 in presečni tridelni Vennov diagram, bi torej moral biti natančno zadosten za avtentično sredinsko razlago dualnih nasprotij (prav tam).

Da bi podkrepil to trditev, se avtor sklicuje na delo ameriškega logika in filozofa znanosti Charlesa Sandersa Peircea (izg. *ps.rs*; 1839-1914), očeta semiotike, teorije znaka. Peirce je razvil tridelno logiko, s katero članek pojasnjuje miselni preskok iz dvodelne v tridelno obravnavo polarnih nasprotij in s tem hkrati iz neavtentične v avtentično sredinsko obravnavo nasprotij.

Začeti je treba s Peirceovo (1966) delitvijo na tri fenomenološke kategorije realnosti: prvost (*firstness*), drugost (*secondness*) in tretjost (*thirdness*). Vsaka je povezana z eno od treh osnovnih oblik logičnega sklepanja o naravi resničnosti: prvost je monadična, drugost je dualna in tretjost je sredinska.

Prvost označuje vse, kar je primarno, esencialno, substancialno, absolutno, torej, kar obstaja samo po sebi neodvisno od česar koli drugega, brezčasno in nespremenljivo. Prvost je čista latentna potencialnost (Everaert-Desmedt, 2019). Ne vodi nikamor, ampak je vedno prisotna in vir vsega. Je celovita in popolna, brez meja in delov ter brez vzroka in posledice. Glavna prednost prvosti je njena preprostost, saj ima z njo vsako vprašanje en in samo en pravilen odgovor (Crowder, 2003). O prvinskih stvareh se ne da razpravljati – takoj ko jih izrazimo ali kako drugače označimo, se nekaj nujno spregleda in popači, s čemer se izgubi njihova izvorna popolnost.

Filozofija prvosti je monizem – stališče, da en sam princip določa vse drugo, tako da je vsaka stvar le odsev tistega, kar je bistveno in logocentrično. Kljub navidezni raznovrstnosti sveta lahko vse stvari prevedemo na eno samo esenco, na en skupni imenovalac, iz katerega vse izvira in se vanj vedno vrača.

Drugost je kategorija konkretnega. Izraža vse, kar je v odnosu, učinku, odvisnosti, negaciji, resničnosti ali rezultatu. Dualna filozofija osvobodi spoznavajočega enoumja, za ceno uničenja enotnega razumevanja stvari. Takoj ko se o nečem razpravlja, situacija postane dualna. Posledica so nepremostljivi razkoli med resnicami in kontradiktorno razumevanje stvari.

Če je prvost začetek in drugost konec, potem je tretjost nekaj vmesnega med abstraktno idejo in konkretnim. Prvost je nujna za štetje, drugost za deljenje, tretjost za množenje. Monizem je za zagotavljanje enotnosti, logiko in matematiko; dualizem za vzročnost in korelacijo; tretjost za povezano razumevanje nasprotujočih si stvari (Peirce, 1966). Tako nobena od treh fenomenoloških kategorij nima absolutne prednosti, niti ni z ničemer nadomestljiva pri razlagi stvari.

Razpredelnica 1: Peirceve kategorije resničnosti

	Formalno	Kje se uporablja?
Prvost	A (Slika 1a)	Vse, kar je absolutno, univerzalno, prvinska kakovost, vseprisotno npr. vera, filozofija, logika, matematika.
Drugost	A, B	Povsod, kjer imamo vzrok-posledico, korelacijo, par, razmerje, nasprotja (ekonomsko-socialno), odnosi, sistemi, red, dialog (za-proti).
Tretjost	ABSOLUTNA TRETJOST: A, B in C	Nesredinska, nepresečna sredina.
	(2) PRVOSTNA TRETJOST: A, B in presek med njima, <i>ab</i> ; B, C in presek <i>bc</i> ; A, C in presek <i>ac</i> (Slika 1c).	Dialektika – presečno. Ločena sinteza med pari polarnih nasprotij.
	(3) DRUGOSTNA TRETJOST: Prazni meta presek med preseki <i>ab</i> , <i>ac</i> in <i>bc</i> (Slika 2). Avtentična sredina.	Trialektika – dvojni preseki med tremi pari nasprotij. Kvadratna matrika 3×3 in 3-delni Vennov diagram. Vrednotenje, slepovidno.

Tretjost je po naravi posredniška, torej mora biti opredeljena kot nekaj povezovalnega. Peirce zato s tretjostjo ne misli na tretji pol nasprotja poleg prvih dveh. Takšno tretjost imenuje absolutna in bi težavnost povezane razlage dualnih razlik samo še poglobila. Situacijo bi spremenila iz enostavne (opozicija med dvema) v kaotično (opozicija med tremi; glej kaotično soodvisnost orbit treh teles v klasični mehaniki), namesto v trialektično oziroma kompleksno (Radej, 2021d).

Peirce skratka trdi kot že pred njim Hegel (v Vernon, 1976), da triado sestavljajo trije pari, ne tri enote! Enota oziroma posamično je izvorna sestavina dualnega sestava, medtem ko so dualni sestavi izvorne sestavine triade! Poleg treh osnovnih kategorij realnosti, tako obstajajo tudi mešane kategorije: prvost drugosti,¹² prvost tretjosti in drugost tretjosti. Peirce skratka loči med tremi koncepti tretjosti: absolutno, prvostno in drugostno tretjostjo. Razliko med prvostjo, drugostjo in tremi različicami tretjosti povzema Razpredelnica 1.

Za članek je najbolj pomemben Peirceov koncept drugostne tretjosti (*secondness of thirdness*; glej Radej, 2021b), ker logično in konsistentno združi dvodelno in tridelno obravnavo stvari. Dualnost opozicij nadgradi v pluralen izraz, ne da bi izvorna nasprotja odpravil in postal nedualen, kot Pabst, Freinacht, Wilber, pa tudi Heidegger, Tsongkhapa, Nishida in Nishitani.

Drugostno tretjost doseže tako, da nasprotne stvari obravnava navzkrižno, z matrikami. Dualna nasprotja (drugost) med tremi domenami neke logocentrične stvari se organizira v kvadratno evalvacijsko matriko s tremi sestavinami (3×3, z enako imenovanimi vrsticami in

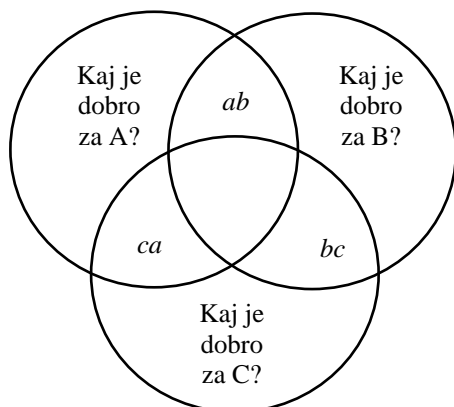
¹² Koncept prvostne drugosti v Razpredelnici 1 ni prikazan; primerjati s konceptom nedualnost v nadaljevanju, ki ima podobno logično strukturo, oba v razmerju med binarno opozicijo in nečem enovitim.

stolpci: A, B, C; absolutna tretjost). Na primer matriko z ekonomskimi, socialnimi in ekološkimi vplivi ukrepov ekonomske, socialne in ekološke politike (na trajnostni razvoj neke države). Nediagonalna polja matrike prikazujejo navzkrižne preseke med polarnimi opozicijami (vpliv A na B se označi kot ab ; to je Peirceova prvostna tretjost), ki so med seboj korelirane (vpliv aktivnosti A na B glede na vpliv aktivnosti B na A označeno ab itn.).¹³

Diagonalna polja tridelne evalvacijske matrike se proučijo posebej, ker niso navzkrižni preseki, ampak le preseki vsake domene s samo seboj. Navzkrižno nepresečni so na primer vplivi ekonomskih ukrepov na ekonomske kazalnike trajnostnega razvoja. Matrika 3×3 torej prikazuje navzkrižno nepresečna polja, ki pri razlagi stvari upoštevajo izhodiščna nasprotja tako kot se vidijo sama. Medtem ko Wilberjeva matrika 2×2 nepresečnih površin sploh ne prikaže, ampak jih nadomesti s presečnimi in s tem predvsem potvori izvorni problem.

Vennov diagram na Sliki 2 prikazuje ločeno presečna in nepresečna polja evalvacijske matrike 3×3 . Na diagramu je označen tudi metapresek, ki je presek vseh presekov (prazno polje na sredini). Wilberjeva matrika ne vsebuje metapreseka, ki pa je ključen za razumevanje koncepta avtentične sredine kot sredine sredin.

Slika 2: Ponazoritev koncepta presečne sredine z Vennovim diagramom

Naj bodo torej A, B in C trije programi ali domene javne blaginje. Na diagramu tvorijo raznorodno topografijo odnosov: prve so navzkrižno nepresečne površine (A, B, C; absolutna tretjost), ki ločeno prikazujejo v jedru nezdružljive programe blaginje (te površine bi bile prikazane na diagonalni matrike 3×3).

Drugo vrsto površine sestavljajo dvojni preseki (enako kot v Sliki 1c): ab označuje pozitivne ali negativne vplive aktivnosti v A na B in obratno, vpliv B na A (podobno za bc in ca).

Tretja vrsta površine je metapresek. Tvori ga presek presekov: presek ab s presekom bc , presek ab s ca in presek bc s ca .¹⁴ Nobena dualna kombinacija presekov ne zajame vsega, ker

¹³ Oznaka ab v članku označi dve stvari: najprej vpliv A na B in nato še medsebojni vpliv A na B in hkrati B na A. Analogno za bc in ca .

¹⁴ Metapresek seveda ni dosegljiv niti:

- neposredno kot ABC iz absolutne tretjosti, saj programi v tem, kar je zanje centralnega pomena, niso presečni, po opredelitvi.

vedno manjka en element sinteze – pomeni, da (proto)sinteza ostane odprta za različne interpretacije povezav med nasprotji. Zato mora biti metapresek v na Sliki 2 označen kot prazen. Protosinteza ustvari situacijo, ki jo Heidegger imenuje 'hermenevtični krog'. V njem se nejasne stvari lahko razlagajo le po povezanih delih, ne pa kot celota ali bistvo. To vmesno metapresečno področje drugostne tretjostni članek imenuje avtentična sredina. Koncept sredine je avtentičen ravno zato, ker je opredeljen kot sredina sredin na meta ravni. Ker je sestavljen iz prispevkov, ki so že ponotranjili miselnost prazne sredine.

Da bi dosegli avtentično sredinsko obravnavo načelnih nasprotij, je torej treba dualna vprašanja v sredini pretvoriti iz nepresečnih v presečna razmerja (iz Slike 1b v Sliko 1c) in nato trialektično zaokrožiti iz dvojno presečnih sredin (Slika 1c) v prazno sredino sredin (metapresek, Slika 2).

IV.3 Prazna sredina

Pri prvih dveh pogojih avtentične sredine – radikalnosti in presečnosti – je moral članek primerjati vse tri programe, da je lahko ugotovil, kdaj so pogoji avtentično izpolnjeni. Pri tretjem pogoju pa ta pristop ne bo uporaben. Čeprav vsi trije programi (post-, meta- in anti-post) že z imeni nakazujejo nedoločeno in praznino tega, kar označujejo, prva dva novo nastale sredine ne ohranita prazne. Nasprotno se avtorji posebej potrudijo utemeljiti, zakaj jo morajo zasesti sami.

Kot je članek utemeljil že prej, je treba praznino obravnavati kot sredinsko kategorijo. Izogniti se je treba obema skrajnima načinoma izkrivljanja ničā: logocentrizmu, ki nič postavi v center vseh stvari, in nihilizmu, ki nič posploši na vsako stvar.

Da bi opredelil pojem avtentična praznina se bo članek moral seznaniti z osnovami filozofije ničā, med njimi posebej z Vzhodno filozofijo srednje poti. Slednja je nastala ravno kot kritika dveh skrajnih načinov izkrivljanja izvirne doktrine ničā (Jinpa). Prvi je esencializem, ki nič razume kot ultimativno realnost in bistvo vsega. Drugi je nihilizem, kjer nič ne negira samo tistega, kar se je zrinilo v center, ampak tudi vse neesencialno, kar obstaja zgolj soodvisno – le medsebojno pogojeno oziroma konvencionalno, kar ni podrejeno višjemu smislu, ampak je le navzkrižno presečno. Nihilizem zanika vse vključno z etiko, sproži erozijo morale in odgovornosti ter umik duha vase. To je destruktivna filozofija, ki vodi v propad smisla vseh stvari. In na koncu ukine samo sebe, saj je nekonsistentna. To pokaže Nietzsche (*On the Genealogy of Morals*, 1887), ko zapiše, da mora nihilist, ker se tako popolnoma osredotoči nase, na koncu kategorično zavrnil tudi idejo praznine same.

Filozofija srednje poti zavrača obe skrajni razlagi ničā in se kot nedualistična postavi na sredino med njiju. Vprašanje je, kako zagotoviti, da obravnava praznine ne zdrsne v eno ali

- iz sočasnega trojnega preseka med ab, bc in ca, saj je postopek drugostno tretjosten, kot trije pari, ne tri enote.

Več glej v Radej, 2021b.

drugo skrajnost? Pri Tsongkhapi je odgovor na to vprašanje ključen za filozofijo srednje poti. Njegov odgovor je, da praznina ni absolutna kategorija, ampak odvisna – vedno opredeljena glede na nekaj centralnega, na neko iluzijo, ki izraža človekovo navezanost na stvari, ljudi ali na svoj ego. Njegova praznina nikakor ne pomeni vakuma, absolutne odsotnosti vsega (s čemer zavrača nihilizem), temveč samo odsotnost nečesa, kar bi se hotelo uveljaviti kot obvezno izhodišče premišljanja o vseh stvareh (s čemer zavrača esencializem). Razprava o praznini se torej izogne skrajnosti tako, da je meontološka. Umesti se na sredino med skrajnosti odkjer jih zanika in razblini kot iluzorne.

Tsongkhapa sicer že na načelni ravni zavrne kritike srednje poti, ki jo konkurenčne šole obtožujejo skrajnosti pri obravnavi praznine. Prevedeno v pojme tega članka pravi, da dokler je razprava o praznini sredinsko avtentična, sploh ne more proizvesti skrajnih učinkov, niti esencialnih niti nihilističnih. Kritika srednje poti za skrajnosti je možna samo, dokler je vsiljen nesredinski okvir razprave, ki pa ga mora filozofija srednje poti ravno v temeljih zavrniti, ker nesredinski okvir ni avtentičen glede na sredinsko naravo predmeta razprave.

To seveda nikakor ne pomeni, da kritika koncepta prazne sredine ni možna, prav nasprotno! Avtentična sredina se nahaja v območju, ki ga je treba vsakič posebej uveljaviti nasproti destruktivnemu privlaku polarnih struktur (moči, znanja) kot Odisejeva ladja med pošastjo Scile in vrtincem Karibde. Zato mora biti kritika sredine nenehna. Vendar se mora po mnenju članka nanašati prvenstveno na meta-evalvacijsko presojo, ali je koncept uveljavljen avtentično in ne, ali reificira skrajnosti. Slednje je zgolj neizbežna posledica prvega. Kritika avtentičnosti uveljavitve avtentične sredine mora vedno znova preverjati najmanj tri stvari: glede izpolnjenosti njenih treh ključnih pogojev oziroma glede morebitnih odklonov vsakokratne sredine v nenačelnost, v posploševanje ali v relativzem.

Nishitanijeva (*Religion and Nothingness*, 1961) filozofija nič je najbližja anti-postmodernem konceptu prazne sredine. Razlago umesti med Zahodno ontologijo nič in meontologijo nič v tradicionalni filozofiji srednje poti. Nishitani pa nič obravnava s sredine, 'anontološko'. To pomeni, da praznino vidi z obeh strani naenkrat (Krummel, 2019), najprej kot zanikanje centra in hkrati kot afirmacijo prazne sredine. Anontološki pogled tako ni enostavna nadgradnja klasične filozofije srednje poti, ampak njena radikalna rekonstrukcija. Možnost anontološke obravnave se odpre šele, ko Nishitani zaostri sredinsko izhodišče razprave. To zdaj ni več sredina med skrajnima nesredinskima pozicijama (esencialistična vs nihilistična; Tsongkhapa), ampak med dvema sredinskima filozofijama nič (ontološko vs meontološko; Nishitani). Ker je tukaj sredina zasnovana bolj sredinsko kot pri Tsongkhapi, je posledično tudi Nishitanijev pogled na praznino bolj avtentičen.

Filozofija srednje poti in koncept avtentične sredine sicer v nekaterih pogledih ne sovpadata. Pravzaprav je slednji natančno nasprotje prve. Filozofija srednje poti vodi tiste, ki ji sledijo v znano prihodnost, v nirvano (Tsongkhapa) ali v razsvetljeno stanje čiste zavesti (Nishitani). Avtentična sredina pa končnega stanja stvari ne pozna (ne ve, kaj sledi postmodernizmu). Ujeta je v 'karmičnem ciklu' obnavljajoče se negotovosti sveta, ki ji človek ne more ubežati.

V tem pogledu Sartrov eksistencialni nihilizem najbrž bolj verodostojno opiše negotovost prehoda kot filozofija srednje poti. Po njem se človek vedno lahko spoprime s praznino v sebi, ne more pa je dokončno razrešiti, recimo prevesti v nekaj nedualnega. Nedualnost konceptov sredine in praznine je točka, na kateri se, kot bomo videli, filozofija srednje poti in anti-postmoderni koncept avtentične praznine najbolj razlikujeta.

Poleg tega Tsongkhapa svojo filozofijo naslovi na teokratsko elito 'žlahtnih bitij', ki so z meditacijo dosegla najvišjo raven duhovnega razvoja. Tako se tudi pri njem na koncu v sredini uveljavi elita 'krepostnih'. V tem pogledu je posebej zgovorna ugotovitev Jinpe, da je pri Tsongkhapi razlaga sredinskosti, torej kako je srednja pot sredinska, avtentično ali ne (ne samo kakšna je do skrajnih nasprotij), ostala takorekoč obrobna. Pri njem je praznina avtentična že s tem, da je sredinsko nedualna.

S stališča zgoraj predstavljenega trialektičnega modela se zdi takšen spregled razumljiv. Težnja klasične filozofije srednje poti, vključno s Kjotsko šolo, je namreč pretvoriti dualno strukturo v nedualno oziroma preiti iz dva (dualno) v eno (ki je seveda nič), ne v avtentično sredinsko, ki gre iz dva v tri (pravzaprav v drugostno tretjost). Že od prej pa vemo, da šele trialektična razsežnost omogoči obravnavo negotovih stvari nasploh kot praznih v sredini.

Nekatere ugotovitve v vprašanjih, ki so ključna za članek, se pri obeh vseeno tesno prepletajo. Predvsem spoznanje, da sta sredina in praznina nerazdružljiva obraza istega (Sartre, Tsongkhapa, Nishitani). Če praznina ni obravnavana na sredini, se razprava o ničū zruši v skrajnosti nihilizma ali logocentrizma. In obratno, avtorji, ki sredine ne obravnavajo kot prazne, proizvedejo benevolenten elitizem v centru (Pabst, Freinacht, Tsongkhapa), sredino, ki je spet prenasajena s seboj. Praznina in sredina sovpadata (Duckworth, 2022), kar je Watsuji Tetsuro (1889-1960), predstavnik Kjotske šole, jedrnato povzel: 'sredina je praznina, praznina je sredina' (v Carter, McCarthy, 2019). Sam Tsongkhapa je bil naravnost prevzet s spoznanjem o sočasnosti nenehnega porajanja sveta v soodvisnosti navzkrižno povezanih nasprotij na eni strani in na drugi praznino v sredini vseh stvari. Ta modrost za Tsongkhapo predstavlja samo jedro izvirne Nagarjunine filozofije praznine. Nishida je v sorodnem pomenu pisal o sredinskem 'prostoru ničā', Nishitani o 'polju praznine', članek pa o prazni sredini.

Antipostmoderni koncept sredine razume svojo avtentičnost drugače kot Tsongkhapa in Nishitani. Če je praznina sredinska, to še ne pomeni, da je tudi že avtentična. S tem namreč še ničesar ne povemo o naravi ničā. Ni pomembno samo, da je praznina umeščena na sredino, ampak mora biti tam obravnavana z miselnostjo praznine kot nedoločena. O tem sicer nihče ne dvomi, razlika se pojavi v razlagi, kaj dela praznino nedoločeno – nedualnost ali drugostna tretjost.

Nishitani praznino razume absolutno kot praznino praznin, ki ni vezana na nič obstoječega in je zato nedoločena. Proizvede jo dvojna ekspozicija ničā z ničem, to je med iluzijami o stvareh in praznino v stvareh samih. Dvojna ekspozicija zato, ker objektivno ni prazna na

enak način kot subjektivno. Podobno so stvari, ki jih ne poznamo, nevidne drugače kot stvari, ki smo jih odmislili (Radej, 2021d).

Pri Nishitaniju dvojna ekspozicija spoji dva vidika praznine v višji, absolutni nič (ki pa ni absoluten metafizično!). Nič ni absoluten dokončno kot v esencialistični šoli, ampak kot dosežek, ki se ne posploši temveč sam sebe negira in s tem prazni. Koncept avtentične sredine utemelji nedoločenost praznine povsem drugače. Praznina obstaja samo skozi svoje konkretne manifestacije, na primer ekonomsko, socialno in ekološko praznino. Zato avtentična praznina ni nedoločena kot absolutna in abstraktna, ampak kot relativna in konkretna. Nobena manifestacija praznine ne nastopi posamično sama zase ločeno od vseh drugih, niti vse naenkrat, ampak v dvojni ekspoziciji in tako po parih. Praznina se potemtakem manifestira kot zrcalna podoba (mreže) dualnih nasprotij med logocentrizmi. To pomeni, da so po logiki avtentične sredine različni viri praznine obravnavani povsem enako kot različni logocentrizmi – kot nedoločeni in v preseku zgolj samo posebnih izrazov. Torej tako kot v Sliki 2 z matriko 3×3 , ne kot v Indrini mreži $n \times n$ (vse z vsem; kot tudi Vermeulen, van den Akker), niti kot v Wilberjevi matriki 2×2 .

Tradicionalna vzhodnjaška razlaga praznine v sredini ni avtentična, ker gre pri razlagi razloga za nedoločenost praznine predaleč (praznina je absolutna), medtem ko konvencionalna Zahodna razlaga ni avtentična, ker je premalo določena (Dreyfus in dr., 2011; Jinpa, 2002). Tako je članek spet pri vprašanju, okoli katerega se vrtilo od začetka: kako praznino razložiti v sredini? Anti-postmoderni koncept sredino razume v dvojni ekspoziciji nasprotnih vidikov praznine – a ne tako, da se zlijeta v eno, ampak da se hkrati zamejita in dopolnita. Najprej se prepoznata kot posebni praznini, vsaka ima le omejeno sposobnost negacije logocentričnih vsebin. V negaciji negacije se tako ne moreta niti izničiti ali nevtralizirati, saj nista ene vrste niti se ne moreta sešteti v absolutno praznino praznin, saj nista edini (obravnavajo je tridelna). Hkrati pa dva obraza praznine v dvojni ekspoziciji sovpadata, saj dopolnita naše razumevanje nedorečenosti v jedru vseh stvari, v nas in še zlasti v praznini sami.

V povzetku: način obravnave praznine je odvisen od tega, iz česa obravnava izhaja, kakšno je njeno razumevanje narave odnosa med stvarmi v opoziciji. Če je to nerešljivost nasprotja med praznino in logocentričnim, potem bo obravnava praznine dualna (Sartre, Derrida). Če pa prazna sredina lahko nadvlada polarna nasprotja kot v filozofiji srednje poti, bo obravnava praznine nedualna.

Dualno izhodišče je problematično, ker ostane ujeto v skrajnosti opozicij. Nedualna obravnava je problematična na drug način. Razprava o praznini ne more preiti iz dualnosti v nedualnost, ne da bi pri tem nič potvorila. Filozofija srednje poti razlaga razmerje med logocentričnim in praznino meontološko. Prvega negira z drugim. Kljub temu, da ju najprej opredeli kot integralni kategoriji, ki se držita druga druge. Analogno je pri Nishitaniju bistvo praznine praznina, ki se sama negira in prazni. Toda ali ni to že reifikacija dualnosti? Negacija je vendar dualna operacija, ki v nedualni razlagi nima česa iskati. Krummel (2014) v zvezi s tem še opozori, da z nedualno obravnavo vse razlike na koncu poniknejo v praznino, kar

odpravi nasprotje med poli, ki ni bilo nikoli razrešeno (glej Hegla in Žižka, ki pravita, da so dualne strukture izvirne in jih ni mogoče razrešiti). S tem nedualnost zabriše izvirno nedorečenost sveta, ki se nam kaže le v podobah, ki v jedru niso združljive.

Če pa razprava o ničuhajja iz sovpadanja ničah s sredino med nasprotji, to ustvari nove razmere, ki sprožijo notranjo preobrazbo binarnih nasprotij. O tem je pisal Derrida. Po dekonstrukciji logocentrizma ni več binarnega odnosa med dvema centroma (teza-antiteza), niti med centrom in praznino (vključeno proti izključenem), temveč odnos ene praznine do druge praznine, kjer se nasprotne silnice prikažejo skozi praznino (Derrida). To je med tem, kar pri razumevanju stvari vedno manjka (zaradi nedoločenosti stvari), in tem, kar se vedno na nek način razume narobe (zaradi omejitev logocentričnega načina spoznavanja stvari; Radej, 2021d).

Binarno nasprotje v prazni sredini zdaj ni več centralno in antagonistično, ampak agonistično (Mouffe). Agonizem pomeni hkratno povezanost in ločenost nasprotij, kjer se nasprotji nikoli ne moreta dokončno premagati, ker bi se s tem odpravili, vendar si tudi ne moreta ubežati. Agonizem označuje vrsto nasprotja, ki se odvija tako znotraj vsake polarne pozicije (praznina nasproti centralnosti) kot med poloma (praznina enega pola proti praznini drugega pola). Interni agonizem v stvareh samih, razrešuje notranja (samo)evalvacija vrednotnih podlag izključevalne obravnave stvari. Samoevalvacija obe strani v sporu vodi k bolj avtentično sredinskem razumevanju sebe. Tudi eksterni agonizem med poloma se razrešuje le v vsakem posebnem primeru. Eden od polov lahko 'premaga' drugega ravno toliko, kolikor uspe vsakič znova preseči lastno zaslepljenost v ustvarjalni korelaciji z neizrabljenimi potenciali tistega, kar nasprotna stran spregleda. Gospodarski odziv na ekološko krizo je na primer zeleno gospodarstvo, ki okoljski problem pretvori v novo strateško poslovno priložnost za inovacije, ki bodo donosne, če bodo omogočile zniževanje materialne rabe naravnih virov.

Ker nedoločene stvari nimajo samo ene verodostojne razlage, jih človek ne more doumeti znanstveno razsvetljeno. Namesto tega mora stvari obravnavati slepoviden, kot nekdo, ki je vsrkal praznino v svoj način razumevanja stvari. Znanstvenik pozna pravilne pristope k proučevanju stvari in lahko pove, kdaj jih je ustrezno spoznal. Nasprotno pa slepovidni tava v temi in se zaveda, da stvari nikoli ne more popolnoma doumeti. Slepovidni spoznava stvari le zamegljeno, na presečišču negotovih dejstev, z enostranskimi razlagami teh dejstev. Sicer sploh ne gre za to, da bi v negotovih razmerah dejstva ne bila več veljavna, temveč je njihov pomen postal spolzek. Izmikajo se referenčne točke za razlago znanstvenih spoznanj. Podobno je kot takrat, ko novo spoznanje postavi razumevanje stvari na začetek ali v povsem nov okvir. Ali ko se človek znajde v megli ali temi, kjer ga tisto malo, kar še uspe videti ravno toliko usmerja kot zavaja.

Slepovidni spozna negotove stvari le tako, da ni niti slep za tisto, kar se na prvi pogled zdi nepomembno, niti zaslepljen s tem, kaj je za koga res (glej prispevke o slonu in slepih

možeh).¹⁵ Stvari prepozna s prebujenimi drugimi sposobnostmi spoznavanja, poleg razuma in tako v prebujenem stanju zavesti. Na primer z vrednotenjem raznorodnih razlag negotovih stvari, ne več zgolj z resnico o teh stvareh.

Slepovidnost je potem primerljiva s tem, kar je Nagarjuna obravnaval kot meditativno zavest, ko je človek pozoren in se zaveda raznorodnih razlag stvari, a se do njih ne opredeli. Avtentična sredina pa je radikalna in se opredeli do nasprotij. Le da nikoli enoznačno, temveč z logiko in v pojmih prazne sredine.

Torej, če anti-postmoderni program razumemo avtentično sredinsko, potem si je treba anti-postmoderno družbo zamisliti v oscilaciji med transformacijskimi nasprotji epohalnega prehoda. Družba z vsakim nihajem prečka sredino in postopno ponotranji svoje relativne praznine. Te se niti ne zlivajo v eno, niti ne razlivajo na vse kar obstaja, ampak se na eni strani medsebojno zamejujejo kot relativne in hkrati dopolnjujejo naše razumevanje transformacijskih nasprotij kot nedoločenih. Nasprotja so v presečni sredini prazna, kar družbo navaja na sprejemljivost in odprtost za različne pozitivne smeri epohalne preobrazbe. Vidi jih lahko le slepovidni. Anti-postmoderna doba potem označuje ravno to preobrazbo Zahodne družbe iz vase zagledane v slepovidno. Šele to omogoča družbenim akterjem transformacijska nasprotja razumeti nepristransko do radikalno različnih možnosti njihovega razreševanja in obenem načelnost, da si v preobrazbi lahko prizadevajo za uveljavljanje svojih temeljnih vrednot in civilizacijskih pridobitev, vključno, če že, z liberalno demokracijo.

V. Anti-postmoderna demokracija

Sedanja generacija je v epohalnem prehodu oslepela: stari red stvari se nepovratno ruši, novega še ni niti na obzorju. Toda slepota v novih razmerah ni usodna omejitev, prav nasprotno. V negotovih razmerah se je treba naučiti živeti v temi, je izjavil ruski režiser Andrej Tarkovski.¹⁶ Šele slepa se s praznino lahko sooči na njenem terenu. Napreduje lahko le skozi temo, tako da 'jadra skozi praznino' (Kepler). Stvari v temi lahko spozna, ko njihovo temeljno nedoločenost prekriža z nedorečenostjo spoznanega oziroma ki praznino sveta obravnava s praznino uma (Radej, 2021d). To pomeni razbremenjeno vnaprejšnjih zagotovil o tem, kaj je kaj, pri spoznavanju stvari, ki niso resnične samo na en način. Pravzaprav stvari, ki niso resnične na noben določen način, temveč se resnica o njih nahaja nekje vmes med vsemi možnimi razlagami, obstoječimi in še neodkritimi kot neizčrpen potencial spoznavanja.

Slepota sedanji generaciji v epohalnem prehodu nikakor ne jemlje možnosti razumnih presoj v svoje dobro. Anti-postmoderni družbi ni treba več izbrati med resnico in iluzijo, med rdečo in modro pilulo, kot v antološkem filmu *The Matrix*.¹⁷ Ker se nahaja v sredini, med gotovim

¹⁵ Radej B. Slepi za resnico. Slovensko društvo evalvatorjev, 27. marec, 2020, <https://www.sdeval.si/2020/03/27/slepi-za-resnico/> (Dec. 2022).

¹⁶ Andrej Tarkovski, <https://vimeo.com/224648294> (Dec. 2022).

¹⁷ 1999, The Wachowskis, Village Roadshow Pictures.

in negotovim, potrebuje oboje hkrati. Nihče ne more živeti zunaj iluzij Matrike, saj nihče ne more sveta spoznati neposredno in z vseh strani naenkrat. Niti Matrika sama sicer ne bi bila tako represivna. Toda obenem sedanja generacija lahko stvari razume na nov način, avtentično sredinsko in s tem Matriko obrne proti njej sami. Na eni strani ima na voljo zmogljive mehanizme negacije in dekonstrukcije raznorodnih virov zaslepljenosti z Matriko, na drugi orodja za matrično (drugostno tretjostno) rekonstrukcijo nasprotnih razlag stvari, da transcendirajo iz določnih v centru v nedoločne v prazni sredini.

Prispevek znanosti kot ene glavnih Matrik sodobnega časa k razumevanju anti-postmoderne preobrazbe je ključen, a vse manj nedvoumen. V epidemiji koronavirusa je znanost zaslužna za hitro zaznavanje bolezni, pri razvoju cepiv in postopkov obvladovanja epidemije. Obenem pa ni uspela zagotoviti povezanega razumevanja vseh raznorodnih vidikov obvladovanja širjenja epidemije s stališča fizičnega kot psihičnega zdravja, kulture niti s stališča družbe ter gospodarstva (posledica je med drugim nepotrebno povečanje javnega dolga). Znanstveni argumenti so bili pogosto podani ločeno po disciplinah in zaverovani vase. Epidemija je tako razkrila več samovšečne kot samorefleksivne znanosti. To je resno omajalo njen ugled. V nemajhnem delu družbe so jo uspeli izriniti polresnice ali 'alternativne resnice'.

Javnomnenjske raziskave so res pokazale, da je bilo nezaupanje javnosti v znanstvene argumente med poglavitnimi razlogi za zavračanje cepljenja proti okužbi s koronavirusom (NIJZ, 2021).

Nedavna epidemija jasno kaže, da je znanost lahko vir svetlobe in teme hkrati. Ko zanemarimo nedoločenost in nepovezanost znanstvenih spoznanj, lahko pridobimo manj vednosti iz več znanja ter več polemike namesto jasnih odgovorov.

Da bi znanost lahko proizvedla družbeno relevantno znanje, bi morali najprej sintezno ovrednotiti spoznanja različnih ved, povezanih z epidemijo, in nato povezana spoznanja razumljivo posredovati najširši javnosti. Šele takrat se lahko razvije avtentična demokratična razprava, ki je dobro informirana in prispevna za povezovanje razlik in družbeno kohezijo. Intervencije v družbo morajo biti tako najprej znanstveno utemeljene, nato reinterpretirane evalvacijsko, da so lahko na koncu obravnavane pristno demokratično.

Miselni okvir anti-postmoderne družbe je evalvacijski, zato jo lahko obravnavamo kot evalvacijsko družbo.¹⁸ Freinacht prav tako predstavlja meta-moderno družbo kot evalvacijsko (*peer-reviewed society*), vendar z analitičnim pristopom namesto slepovidno. Čeprav poudarja, da je ideja znanstveno vodene javne politike naivna fantazija, se vseeno zavzema za večjo vlogo znanosti in za analitično podporo pri razvoju javnih politik. Njegova ideja 'empirične politike' predvideva, da družbeni akterji ocenjujejo delovanje drug drugega. Verjame, da bo meta-moderna družba bolj povezana in naprednejša, čim bolj gosta bo mreža medsebojnih evalvacij.

¹⁸ Radej B. 2021. Empirical Politics, or Evaluative?, <https://bradej.medium.com/empirical-politics-or-evaluative-b17e8fc1ac79> (Dec. 2022).

Zato članek loči med evalvacijskim značajem meta-moderne in anti-postmoderne družbe. Freinachtov meta-modernizem trpi za evalvacijsko nevrozo, kjer vsak ocenjuje vse in vsakogar po možnosti z ekonometričnimi modeli (Radej, 2021c). V takšnih pristopih je vrednotenje podrejeno znanosti, statističnim metodam in metodološkim problemom družbenega raziskovanja, namesto nasprotno. V analitičnih evalvacijah je treba upoštevati stroga formalna pravila računskega postopka in zahtev po podatkih. Vsebinska vprašanja vrednotenja so zato podrejena potrebam analitičnega postopka (Richardson, Cilliers, 2001) in z njimi predoločena.

Ravno nasprotno pa slepovidni evalvator obravnava praznino kot vodilo k razumevanju sveta onkraj izjavljanja golih dejstev, vendar nikoli na račun znanstvenih argumentov (glej primer v Prilogi). Glavni izziv prizadevanj za boljše razumevanje negotovega sveta ni pomanjkanje znanja, ampak njegova nedoločenost. Zato se slepovidnem evalvatorju zdi bolj pomembno preurediti tisto, kar že vemo, iz silosov znanja, ki obravnavajo stvari samo z enega vidika v evalvacijske matrike. Nato pa raznorodna spoznanja o vsaki (negotovi) stvari evalvacijsko precediti skozi praznino sredine.

Avtentično sredinska družba ni neideološka niti nadideološka. Sredina ni samo posredniška, ampak je tudi politična. Je bolj politična od post-moderne družbe, ker poudari odgovornost in solidarnost pri skupnih stvareh, namesto zgolj razlikovanje pri posamičnih stvareh. Hkrati je bolj politična od moderne družbe zaradi svoje sposobnosti neizključevalnega dialoga v prazni sredini. V sodobnih družbah z makro ravni deluje posredna predstavniška demokracija, z mikro ravni neposredna posvetovalna demokracija civilne družbe. V vmesnem prostoru med sistemsko in antisistemsko demokracijo (Radej, 2021č) se izvorno odvija anti-postmoderna političnost.

Predstavniška parlamentarna demokracija goji neavtentično sredinsko politiko. Je relikv modernih dob in zato kos predvsem izzivom, ki so moderni. Družba je makroskopski sistem, zato potrebuje makroskopsko in s tem logocentrično obravnavo nekaterih posebej pomembnih stvari, zlasti takšnih, o katerih v družbi ni velikih razdvajajočih nesoglasij. Logocentrična obravnavo stvari je še posebej nujna v obdobju epohalnega prehoda, saj družba noče izgubiti svojih ključnih opredelitev kot glede tega, kje je začrtana meja med dobrim in slabim, med pravičnim in nepravičnim, med humanim in nehumanim oziroma med demokratičnim in nedemokratičnim.

Predstavniška demokracija odgovarja na enostavno strukturirana vprašanja, kjer mora izbrati med jasno opredeljenimi možnostmi – za ali proti. Vprašanja so sicer pogosto lahko zelo komplicirana, toda na elementarni ravni obravnave je kompliciranost še vedno enostaven sestav (Radej, 2021d).

Predstavniška demokracija je lahko uspešna le, če ima široko javno podporo, ki pa jo tako izključujoči model demokracije na dolgi rok težko ohranja. Pri reševanju načelnih nasprotij je pogosto potreben kompromis in ta je dosegljiv na najmanjšem skupnem imenovalcu, zato so

rešitve praviloma površinske, nezastopane družbene skupine pa so pri premoščanju prezrte. Največja slabost predstavniške demokracije je, da stvari vidi črno-belo. Ne more upoštevati družbene resničnosti v njeni prvobitni raznovrstnosti in ne dopušča odmikov od sistemskih standardov normalnosti. To predstavniški demokraciji zariše razmeroma ozke meje legitimne uporabe.

Eden od še neizpoljenih pogojev za krepitev liberalne demokracije je danes umik predstavniške demokracije s področij, ki so po svoji naravi že post-moderna in nedoločena. Post-moderna, participativna ali posvetovalna veja demokracije uveljavi antisistemski glas ljudstva od spodaj na vseh ravneh delovanja države. Njeno poslanstvo je oblikovati skupno razumevanje nedoločenih stvari. Na primer, kako zagotavljati javno dobro ali kaj naj ima prednost pri alternativnih kolektivnih izbirah – torej v vprašanjih z različnimi veljavnimi odgovori in legitimnimi utemeljitvami, ki se lahko rešijo le v civilni in dogovorni sferi demokratične družbe.

Tudi participacija je model demokracije z omejenim dometom. Predstavniška demokracija deluje v območju reda, medtem ko posvetovalna demokracija deluje v razmerah kaosa z visoko ravno nedoločenosti in neurejenosti stvari. Glas ljudstva nima skupnega imenovalca, zato njegovih zahtev ni mogoče neposredno povezati v koherenten družbeni načrt (Arrow, 1951; Radej, 2021č). Participativni proces praviloma proizvede razpršen seznam pogledov namesto jasne strukturne opredelitve med strateškimi alternativami. Moderatorji participativnih procesov si pogosto bolj prizadevajo za pozitivno skupinsko dinamiko dogovarjanja v duhu harmonije kot za rešitev konfliktnih vprašanj o strukturnih neravnovesjih, ki so pogosto v jedru neskladij. Poleg tega so participativno oblikovani konstrukti pogosto nerealistični, brez trdne logične utemeljitve in prizemljenosti v dejstvih. Participativni procesi ne obstajajo namesto znanosti. Še več, sodelovalni procesi niso neznanstveni procesi, glede na to, da se naj odvijajo po znanstveno utemeljenih postopkih in orodjih, da mora biti participativno odločanje kot proces logično konsistentno, da morajo biti prispevki v participativnih procesih racionalno utemeljeni in podprti z znanstvenimi dejstvi. To pomeni, da participativni procesi niso zavezani samo visokim komunikacijskim in demokratičnim standardom, ampak morajo biti utemeljeni tudi racionalno.

Zgovoren je primer iz evalvacijske prakse. Posebna študija je ovrednotila možne učinke ukrepov participativno pripravljene osnutka Strategije prostorskega razvoja Slovenije.¹⁹ Predhodno vrednotenje je razkrilo, da bi participativno pripravljene dokumente natančno nadaljeval neugodne strukturne trende na ravni države. To spoznanje je organizatorje procesa presenetilo. Neupravičeno, saj so bile podlage za pripravo dokumenta pridobljene v nestrukturirani participaciji s prispevki pridobljenimi ločeno po temah in po prostorskih enotah. V procesu pa niso bili uveljavljeni strukturni interesi celote prostorskega razvoja

¹⁹ Spletna stran dokumenta: <https://www.gov.si/zbirke/projekti-in-programi/strategija-prostorskega-razvoja-slovenije/> (Dec. 2022).

države (Radej, Golobič, 2020). Participativno oblikovani konstrukti o kompleksnih vprašanjih so v razmerah visoke negotovosti seveda nepogrešljivi, ker omogočajo vključevanje različnih pogledov v odločanje o kompleksnih zadevah, ki so spoznavne le kolektivno. Vendar pa ne morejo prispevati k strateškemu reševanju problemov, če participacija zanemari strukturne okvire svojega izziva. Na primer karkoli, česar ni treba ali ni mogoče konstruirati, ker je sodelujočim določeno od zgoraj ali od zunaj. Dokler je obravnava nestrukturirana in med področji nepovezana, participacija lahko ustvari strateški dokument z edino odliko, da so v njem vse začimbe enako zastopane (Radej, 2021a).

Če nasprotujoča si modela demokracije ne bosta uporabljena navzkrižno, s prečkanjem prazne sredine, bosta ostala še naprej omejeno uspešna in predvsem antagonistična drug do drugega. V resnici pa participativna demokracija nujno potrebuje sistemsko razsežnost, tako kot si mora predstavniška demokracija nujno zagotoviti participativno podporo. Predstavniška demokracija se brez deliberativne lahko sprevrže v elitistično vladavino strank, birokracije in tehnokracije. Podobno se participativna demokracija brez orodij reprezentacije in hierarhičnega strukturiranja ne more dvigniti z elementarne ravni dialoga in proizvesti strukturne učinke na ravni cele družbe (Radej, 2021č).

Z vrnitvijo na primer priprave strateškega razvojnega dokumenta članek ponazori možnost navzkrižnega povezovanja nasprotnih modelov demokracije, ki v sredini združi najboljše iz obeh svetov. Dokument bi lahko bil pripravljen hevristično, po korakih od začetne opredelitve stanja do tehtanja možnosti, oblikovanja rešitev v koalicijah za spremembe in nazadnje vrednotenja učinkov prizadevanj za rešitev strateškega problema. Pri tem pa bi obvezno zagotovili, da vsak korak preči prazno sredino. To sodelujočim postopno omogoči, da se med pripravo dokumenta navzamejo avtentične sredinske miselnosti – kar je ena ključnih nalog evalvatorja kot sredinskega moderatorja tega procesa.

Najprej se torej strateški razvojni izziv opredeli kot sistemski problem. Pripravijo se načrtovalske podlage, med njimi ocena preteklih trendov ključnih kazalnikov po področjih. Ocenijo se dosežene sinergije, trenja kot tudi območja nepovezanosti dejavnikov strateških sprememb med temami, sektorji, generacijami itd (prečenje prazne sredine). Ocena stanja upošteva tudi ugotovitve avtonomnih nevladnih analiz (prečenje prazne sredine), vsaj za preverbo lastnih ocen, če ne tudi za njihovo dopolnitev. Končna ocena strateškega problema je rezultat matrične triangulacije pridobljenih ocen (prečenje prazne sredine). Njihova evalvacija izpostavi ključne strukturne vzroke in prednostne probleme. Na koncu se predlagajo alternativne rešitve, ocenijo potrebni viri in opredelijo kritični omejevalni dejavniki in mejniki reševanja sistemskega problema.

V drugem koraku postopka se v pripravo dokumenta vključi javnost v participativnem procesu. Poteka po pravilih, ki jih sodelujoči skupaj dogovorijo. Cilj je doseči sredinski dialog (prečenje prazne sredine) za skupno razumevanje strateškega izziva, dokler sodelujoči drug drugemu ne priznajo legitimnosti nasprotnih pogledov. Posvetovanje da besedo tudi pogosto nevidnim in odkrije sive lise predhodne faze (prečenje prazne sredine). Cilj je utemeljiti

potrebne spremembe pri opredelitvi in načinu obravnave strateškega problema, rešitvah in ključnih omejitvah strateškega dokumenta.

V naslednjem nihanju sledi sistemski korak. Opravi se večkriterijska (horizontalna) in večnivojska (mikro, mezo in makro) analiza alternativnih rešitev, ki so bile opredeljene v predhodni fazi postopka glede na prilagojene sistemske usmeritve in omejitve. Primerjalna analiza naj prikaže vpliv alternativnih predlogov na rešitev strateškega problema ter prenovi alternativne predloge rešitev. V sistemski fazi postopka se tudi utemelji neupoštevanje dobro utemeljenih predlogov rešitev in razloži izključitev določenih področij iz obravnave (prečenje prazne sredine).

Nihanje se nadaljuje s participativno fazo. Cilj te faze je oblikovati najširšo dosegljivo koalicijsko za spremembe. Ta faza se lahko izvede z glasovanjem predstavnikov javnosti ali celo z neposredno udeležbo javnosti (prečenje prazne sredine), morda v več stopnjah. Cilj ni nujno doseči koalicijske 'za', ampak morda koalicijske najmanjšega odpora – kjer nobena skupina ne vloži 'veta' (prečenje prazne sredine).

Naslednji korak je sistemska priprava končnega dokumenta. Vključitev vseh utemeljenih predlogov ni mogoča, saj nekateri niso konkurenčni glede na predpisane kriterije vrednotenja, medtem ko drugi razumejo in rešujejo izhodiščni problem na drugačen način, na primer z alternativno interventno logiko, kot je netržna namesto tržna. V sklepnem dokumentu ni priporočljivo prezreti teh predlogov, saj se sistem nahaja v negotovih razmerah, ko ni mogoče zagotoviti, da so sprejete rešitve za strateške probleme pravilne. Nekatere ne vključene predloge je morda smiselno dodatno preučiti, na primer z izvedbo posebnih spremljevalnih ukrepov, kot so dodatne raziskave ali pilotni projekti na omejenih problemskih področjih (prečenje prazne sredine).

Če se priprava dokumenta začne s sistemsko fazo, kar ni nujno, naj se zaključi s participativno fazo. Na primer s participativnim vrednotenjem dosežkov ukrepov za reševanje strateškega problema in posledičnega vpliva na javno blaginjo. Posebno pozornost se posveti vrednotenju prej prezrtih stvari, stranskih in nepredvidenih učinkov, dejavnikov ključnih tveganj ter učinkov, ki so presečni z ugotovitvami raziskav ali pilotnih preizkusov ne vključenih predlogov (prečenje prazne sredine).

Vsaj sodeč po zgornjem primeru anti-postmoderni obrat od javnega upravljanja ne bi zahteval veliko novega. Vse potrebne veščine in znanja že obstajajo, le da so večinoma uporabljena razdrobljeno in nedosledno. Možno bi bilo najboljše izkušnje z različnih področij preudarno prenesti na ostala področja javnega upravljanja in jih navzkrižno povezati. Odgovori na pomembna vprašanja, ki si jih sodobne družbe postavljajo v prevratnih časih, ne tičijo vedno nekje onkraj horizonta znanega. Pogosto so odgovori skriti v stvareh, ki smo jih, ko smo uveljavljali svoj pogled na stvari drug pri drugem spregledali. Številne odgovore na dileme prehoda in orodja za njihovo obvladovanje imamo zato na dosegu roke, a jih ne bomo mogli prepoznati, dokler sveta ne uzremo slepovidno.

Anti-postmoderna družba mora uveljaviti interese prazne sredine tudi na makro ravni predstavniske demokracije, zato potrebuje povsem nove sredinske politične stranke, ki si bodo za te interese prizadevale. Prvi evropski primer takšne stranke, ki je uspela vstopiti v državni parlament, je danska stranka *Alternativet*.²⁰

Volivcem se je predstavila kot 'stranka o ničemer posebej'.²¹ Po tem se najbolj razlikuje od uveljavljenih ideološko in programsko napihnjenih stranka. Te s svojimi političnimi opredelitvami povzročajo razkol v družbi. Program stranke *Alternativet* je zato v klasičnem partijskem smislu vsebinsko prazen oziroma napolnjen le z vsebinami, ki so jih izbrali člani stranke v neposrednem posvetovalnem procesu. Za ideologijo prazne sredine niso pomembne programske zaveze, ali bo 'dobro za vse' doseženo, vzemimo z ali brez izgradnje nove jedrske elektrarne. O tem naj odločijo avtentično sredinske presoje alternativ, upoštevaje strateške interese sedanjih in prihodnjih generacij. Le v takšnem primeru bo skupno dobro z ali brez elektrarne doseženo na višji ravni sinergije med družbenimi skupinami, ki bodo vse bolj dovzetne za sredinsko obravnavo legitimnih nasprotij.

Stranka je zagovarjala konstruktiven dialog med političnimi akterji in podpirala neposredno demokracijo z vključevanjem civilne družbe v javno upravljanje in celo civilni nadzor nad lastnim delom. V svojem programu se je zavezala, da bo v parlamentarnih razpravah upoštevala prednosti in slabosti nasprotnih stališč. Nikoli ne bo zadovoljna z enim dokazom. Člani stranke bodo bolj poslušali, kot govorili. Srečali se bodo z nasprotniki na njihovem terenu. Vedno bodo poudarjali vrednote, ki podpirajo njihove argumente, in priznali, ko ne vedo odgovora, ali so se zmotili.

Politični program te stranke temelji na anti-postmoderni ideologiji prazne sredine. Sorodne politične pobude so uveljavljene tudi že v Franciji (stranka *Génération.s*, s 4 poslanci), na Islandiji (Pirati, 6 poslancev) in na Finskem (platforma 'Odprto ministrstvo') kot tudi panevropsko gibanje za demokratizacijo Evrope *DiEM25*. Stranke prazne sredine si želijo v družbi ponovno uveljaviti pristne vrednote sredine, nič drugega torej, kar je bilo v zadnjih desetletjih in stoletjih eno od izvirnih poslanstev liberalne demokracije.

Ideologija avtentične prazne sredine torej ni v nasprotju z izvirnimi ideali liberalne demokracije. Vendar liberalne demokracije sama po sebi ne zagotavlja, saj avtentična sredina seže onkraj klasičnih ideoloških, kulturnih in celo nekaterih civilizacijskih razlik. Anti-postmoderna družba lahko liberalno demokracijo ohrani, če res hoče. Vendar se ne more več

²⁰ Spletna stran stranke: <https://alternativet.dk/> (Dec. 2022).

²¹ Stranka *Alternativet* je v danski parlament vstopila na volitvah leta 2015, ko je prejela skoraj 5% volivnih glasov in v parlamentu pridobila devet sedežev. Na volitvah leta 2019 je prejela 3% glasov in izpadla iz Parlamenta. Do leta 2022 se ji je podpora znižala na vsega 1%. V stranki je prišlo do trenj in razkola ter na koncu prevzema s strani zagovornikov stare sindikalne sredine, ki je uveljavila ekološko usmeritev stranke (Freinacht; <https://medium.com/@hanzifreinacht/why-the-alternative-in-denmark-failed-ef734c691e6a>, Dec. 2022). Zdi se, da stranka ni vedela kaj početi s svojo praznino v sredini. Že njeno ime je dualno, ne sredinsko. Izvirne politične usmeritve ni podprla s sposobnostjo razrešiti lastna notranja nasprotja z izhodišč avtentične sredine. Brez tega ji je bilo usojeno, da se izrodi v svoje natančno nasprotje, v konvencionalno logocentrično partijsko stranko.

legitimirati z izhodišča stare sredine, temveč mora prevzeti miselnost slepovidne sredine, ki z dvojno ekspozicijo praznine omogoči najbolj kompletno razumevanje nedorečenih stvari (to je trdil že Nishitani).

Članek pa mora na koncu vseeno poudariti, da bo za možnost uresničiti prihodnost, ki si jo Zahodne družbe želijo manj odločilno, ali bo epohalni prehod liberalno ali kako drugače demokratičen, kot ali bo avtentično sredinski. Zato je na izhodiščno vprašanje članka seveda treba odgovoriti pritrdilno, vendar nemudoma dodati, da je liberalna demokracija samo ena od opcij in tako v anti-postmodernem prehodu docela drugotnega pomena.

PRILOGA 1

Primer iz evalvacijske prakse ponazori, kako nekaj sprva nevidnega zaradi svoje domnevne nerelevantnosti postane po prehodu skozi evalvacijski postopek ne le vidno, ampak tudi pomembno spremeni razumevanje ugotovitev iz predhodne analize vsega, kar je že od začetka relevantno.

Zunanja naknadna evalvacijska študija je ocenila končne učinke petnajstih ožjih projektov, v katerih je sodelovalo več kot 40 partnerjev iz več kot 30 držav. Ožji projekti so bili izvedeni v okviru krovnega projekta, zasnovanega kot evropska medtematska mreža. Financiran je bil s sredstvi ukrepov EU za tematsko mreženje raziskovalnih ustanov ERA-NET v okviru programa EU Obzorje 2020.²²

Vrednotenje kazalnikov učinkov je pokazalo, da je krovni projekt občutno presegel zastavljene cilje v vseh ključnih kriterijih vrednotenja in v večini ožjih projektov kot tudi v vseh glavnih temah, najbolj pa ravno v tisti, ki je bila najbolj povezovalna. Naknadno vrednotenje je širši projekt kot celoto in po večini sestavin ocenilo z oceno odlično zaradi preseženih načrtov.

Kot del vrednotenja so vodje ožjih projektov v posebnem vprašalniku ocenili svoje prispevke k trem glavnim tematskim ciljem krovnega projekta. Podrobni odgovori so bili agregirani v kvadratno evalvacijsko matriko velikosti 3×3. Matrika je prikazala dosežene učinke projektov po treh vodilnih temah, ocenjenih na lestvici od 1 (negativno) do 5 (odlično, presežki) glede na izvedene aktivnosti v teh treh temah.

Analiza odgovorov je pokazala, da so anketirani največje in najbolj pozitivne učinke pripisali izvedenim aktivnostim na svojem tematskem področju. To so razkrile visoko pozitivne ocene učinkov na diagonali evalvacijske matrike (oz. nepresečne površine Vennovega diagrama; Slika 2). Hkrati pa so ocenili, da je od 30% do več kot 90% možnih medtematskih učinkov (oz. presekov; nediagonalna polja matrike) odsotnih, ker so nerelevantni (oznaka n.r.) z vidika doseganja primarnih ciljev ožjih projektov. S tem se je razkrilo notranje neskladje med tem, kaj je relevantno za krovni projekt in kaj za ožje projekte – neskladje, značilno za kompleksne projekte.

Študija je zato posebej analizirala ocene z oznako n.r.

Sicer je res, da niti pri izrecno mrežnih projektih ni nujno, da je vse povezano z vsem. Nekatere povezave se ne razvijejo spontano ali pa niso potrebne v danem kontekstu. Ali pa obstajajo ovire, ki preprečujejo vzpostavitev določenih povezav. V nekaterih projektih predlogih so bila medtematska sodelovanja sprva načrtovana, vendar projekti niso bili uresničeni zaradi administrativnih ali finančnih omejitev potencialnih projektih partnerjev. Študija je celo ugotovila, da nekateri medtematski učinki obstajajo, vendar jih predpisani

²² GeoERA. Report on Final Impact Assessment (Radej B., J. Šinigoj, B. Simić; 2021). Deliverable D4.5, <https://geoera.eu/wp-content/uploads/2022/04/D4.5-Report-on-Final-Impact-Assessment.pdf> (Dec. 2022).

kriteriji za oceno učinkov niso uspeli zaznati. Vsa pridobljena spoznanja so pomembna pri načrtovanju prihodnjih dejavnosti medtematske mreže, čeprav so pridobljena iz informacij, ki so se sprva zdele nerelevantne.

Razen omenjenega bodo ocene n.r. v projektih, izrecno namenjenih mreženju, vklopile rdeče luči alarma. Razlog za nepovezanost partnerjev je lahko že slabo razumevanje narave medtematskega (mrežnega) izziva. V komentarju k oceni učinkov svojega projekta je eden od anketiranih iskreno pojasnil, da medtematski učinki niso pomembni zanj, saj niso neposredno povezani s primarnimi cilji njegovega projekta. Ocena n.r. izvorno označuje odsotnost nečesa, kar je neposredno povezano s subjektom ocenjevanja. Neposredni učinki ali njihova odsotnost so očitni. Pri medtematskem vrednotenju pa n.r. pomeni odsotnost vpliva določenega subjekta na nekoga drugega z drugačnimi tematskimi zanimanji in z drugačnim dojemanjem tega, kaj je pomembno. Posredni učinki so težje zaznavni, z običajnimi postopki vrednotenja, zasnovanimi za ocenjevanje neposrednih učinkov. Zaradi tega pogosto presečni učinki v vrednotenju res ostanejo prikriti.

Namen vrednotenja medtematskega sodelovanja je bil ravno preveriti, ali so ožji projekti odkrili možnosti sodelovanja in kako so jih izkoristili. V mrežnih projektih je medtematsko sodelovanje vedno mogoče. Zagotavlja ga skupno izhodišče krovnega projekta in podoben kontekst uresničevanja, ki dajejo ožjim projektom različne priložnosti za povezovanje vsaj v obrobno pomembnih stvareh. Morda nagovarjajo podobne skupine odločevalcev, uporabljajo podobne tehnične postopke in metodološka orodja ali se soočajo s podobnimi zunanjimi omejitvami delovanja. Med ožjimi projekti je možna izmenjava pridobljenih izkušenj ali vsaj skupna diseminacija rezultatov, ki jo je krovni projekt itak posebej poudarjal.

Medtematsko sodelovanje ni pomembno samo, da poglobi celotno mrežo. Ožjim projektom omogoči postati lokalna ali specialna vozlišča mreže, namesto da sodelujejo zgolj kot člani, podrejeni doseganju vrhovnega cilja.

Analizirane ocene n.r. so torej razkrile skupine partnerjev, ki sicer predano služijo višjem cilju celotne mreže (vertikalno), vendar niso dejavni horizontalno pri mreženju z necentralnimi partnerji. Takšne mreže se rade sprevržejo v hierarhije, kar jih sčasoma lahko preobrazi v logocentrične sisteme, nasprotne izvirnemu namenu mreženja. Študija je razkrila to težnjo enosmernega razvoja mreže in pokazala neizkoriščene možnosti njenega prihodnjega razvoja.

Uporabljena literatura:

- Abramson S. What Is Meta-modernism? HuffPost, 5. Jan. 2017.
- Arrow K. 1951. Social Choice and Individual Values. Druga izdaja (1963). New Haven, Yale University Press.
- Beauchamp Z. The anti-liberal moment. Vox, 9. Sep. 2019.
- Bennett J. Towards the Post-Liberal Synthesis. Palladium, 29. Sep. 2018.
- Brundtland G. H. 1987. Our Common Future. New York, United Nations World Commission on Environment and Development.
- Camagni R. 2005. The rationale for territorial cohesion and the place of territorial development policies in the European Model of Society. The Vienna seminar on Territorial cohesion and the European Model of Society, Dunaj, Julij 11-13.
- Carter R., E. McCarthy. 2019. 'Watsuji Tetsurō'. V Edward N. Zalta (ur.), The Stanford Encyclopedia of Philosophy.
- Chopin T. 2016. The 'Populist Moment': Towards a 'post-liberal' Europe? The Robert Schuman Foundation, European Issue n°414, 12. Dec.
- Cole J. Political Anthropology And The Post-Liberal Future. Political Theology Network, 5. Sep. 2017.
- Cooper B. The Meta-modern Condition. Medium, 20. Apr. 2018.
- Crowder G. 2003. Pluralism, Relativism and Liberalism in Isaiah Berlin. Presented to the Australasian Political Studies Association Conference, University of Tasmania, Hobart, 29. Sep. – 1. Okt.
- Derrida J. 1976. Of Grammatology. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Dreyfus G.B.J., J. Garfield, G. Newland, M. Siderits, in dr. ('The Cowherds'). 2011. Moonshadows: Conventional Truth in Buddhist Philosophy. New York, Oxford University Press.
- Duckworth D. 2022. 'Gelukpa [*dge lugs pa*]'. V , Edward N. Zalta (ur.), The Stanford Encyclopedia of Philosophy.
- Dumézil G. 1987. Tridelna ideologija Indoevropcev (L'Idéologie Tripartite des Indo-Européens, Latomus, Bruxelles, 1958). Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. Zbirka Studia Humanitatis. Prevod in spremna beseda B. Rotar.
- Durkheim É. 1952. Suicide: A Study in Sociology (Le Suicide: étude de sociologie. Paris, Alcan, 1897). Prevod v angl. J.A. Spaulding in G. Simpson, Routledge & Kegan Paul.
- EIU. 2021. Democracy Index. The Economist Intelligence Unit.
- Everaert-Desmedt N. 2019. 'Peirce's Semiotics,' v Hébert L. An Introduction to Applied Semiotics: Tools for Text and Image Analysis. London, Routledge.
- Foster H. (ur). 1983. The Anti Aesthetic. Essays On Post-modern Culture. Port Townsend, Washington, Bay Press.
- Franklin P. Call yourself post-liberal? UnHeard, 3. Apr. 2019.
- Freinacht H. 2019. Nordic Ideology: A Meta-modern Guide to Politics. Meta-moderna.
- Gadamer H.-G. 1990. Truth and method. 2. revidirana izdaja. Prevod J. Weinsheimer in D. Marshall. New York, Crossroad.
- Geertz C. 2000. Available Light: Anthropological Reflections on Philosophical Topics. Princeton University Press.
- Giddens A. 1989. Nova pravila sociološke metode (New Rules of Sociological Method, Hutchinson, 1976). Prevod Z. Gorenc, predgovor P. Gantar. Ljubljana, ŠKUC, Filozofska fakulteta. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Jinpa T. 2002. Self, Reality and Reason in Tibetan Philosophy. Tsongkhapa's Quest for the Middle Way. New York, RoutledgeCurzon.
- Kapidžić D. The rise of illiberal politics in Southeast Europe. Southeast European and Black Sea Studies, 20/1(2020):1-17.
- Kaplan R. 1999. The Nothing that Is: A Natural History of Zero. Oxford, Anglija in New York, Oxford University Press.
- Krummel J.W.M. 2014. Anontology and the Issue of Being and Nothing in Nishida Kitarō. V JeeLoo Liu, D.L. Berger (ur.). Nothingness in Asian Philosophy, Poglavje 17. London, Routledge.
- Krummel J.W.M. 2019. Nishitani Keiji: Nihilism, Buddhism, Anontology, v Gereon Kopf (ur.), The Dao Companion to Japanese Buddhist Philosophy. New York, Springer., str. 649-79.
- Michels R. 1999. Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy Transaction Publishers.

- NIJZ. 2021. Izsledki spletne raziskave o vplivu pandemije na življenje (SI-PANDA, 17. val, 5. XI). Ljubljana, Nacionalni inštitut za javno zdravje.
- Northcott M. Review of Milbank and Pabst's *The Politics of Virtue. Radical Orthodoxy: Theology, Philosophy, Politics*, 3/2(Junij2017):42-9.
- Pabst A. 2021. *Post-liberal Politics: The Coming Era of Renewal*. Cambridge, Polity.
- Pabst A. *Political Economy of Virtue: Antonio Genovesi's 'civil economy' alternative to modern economic thought*. *European Journal of the History of Economic Thought* 25/1(Julij 2018):1-23.
- Pabst A., J. Milbank. 2016. *The Politics of Virtue. Post-Liberalism and the Human Future*. London in New York, Rowman and Littlefield.
- Pálné Kovács I. 2021. *Politics Without Meso-Level? No Politics at the Meso?* *Front. Polit. Sci.* 3:694260.
- Peirce C. S. 1966. *Collected Writings*. Uredili C. Hartshorne, P. Weiss, A. W. Burks. Cambridge, Harvard University Press.
- Prigogine I., I. Stengers. 1982. *Novi savez: Metamorfoza znanosti (La nouvelle alliance: Métamorphose de la science. 1979. Paris, Gallimard)*. Prevod v hrvaščino R. Zdjelar, Zbirka *Novi svijet*. Zagreb, Globus.
- Radej B. 2021b. *Aggregation Problem*, v Radej B., M. Golobič, 2021a.
- Radej B. 2021c. *Organisation Problem*, v Radej B., M. Golobič, 2021a.
- Radej B. 2021d. *Social Complexity*, v Radej B., M. Golobič, 2021a.
- Radej B. *Empirical Politics, or Evaluative? Ocena članka Empirical Politics: Why We Need A Peer-reviewed Society*, v Freinacht, 2019. Medium.com, Okt. 2021c.
- Radej B. *Strateške izbire v temeljni negotovosti*. Ljubljana, Slovensko društvo evalvatorjev, Delovni zvezki št. XIV/1(Junij 2021a).
- Radej B., M. Golobič. 2021a. *Complex Society. In the Middle of a Middle World*. Vernon Press.
- Radej B., M. Golobič. *Vrednotenje učinkov osnutka Strategije prostorskega razvoja Slovenije 2050 na teritorialno kohezijo*. Ljubljana, Slovensko društvo evalvatorjev, Delovni zvezki XIII/1(Okt. 2020).
- Radej B., M. Golobič. 2021b. *Integration Problem*, v Radej B., M. Golobič, 2021a.
- Rae G. *Much Ado About Nothing: The Bergsonian and Heideggerian Roots of Sartre's Conception of Nothingness*. Springer, *Hum Stud* 39(2016):249–268.
- Reginald L. 1998. 'Post-modernism, French critics of,' *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. Taylor and Francis.
- Richardson K., P. Cilliers (ur). *What is Complexity Science? The Institute for the Study of Coherence and Emergence. Emergence, A Journal of Complexity Issues in Organizations and Management*, 3/1(2001).
- Ruhl B. *A Manifesto for the Radical Middle*. *Idaho Law Review* 38(2002):385-407.
- Schmitter P.C. 2018. *Post-liberal' democracy: A sketch of the possible future?* *Istituto Universitario Europeo*.
- Stengers I. *History through the Middle: Between Macro and Mesopolitics*. Intervju z Manning E., B. Massumi. *INFLexions, Micropolitics: Exploring Ethico-Aesthetics*, 3(Okt. 2009):183-275.
- Thomassen B. *The Uses and Meanings of Liminality*. *International Political Anthropology*, 2/1(2009).
- Vermeulen T., R. van den Akker. *Notes on meta-modernism*. *Journal of Aesthetics & Culture*, 2/1(2010):56-77.
- Vernon R. *The 'Great Society' and the 'Open Society': Liberalism in Hayek and Popper*. *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique*, 9/2(Junij 1976):261-76.
- Vignjević T. 2004. *Trije redovi sveta. Upodobitve treh redov in stanov na prehodu v Novi vek*. Ljubljana, Založba /cf*, Oranžna zbirka.
- Wallerstein I. 2006. *Uvod v analizo svetovnih sistemov (World-systems Analysis. An Introduction*. Durham, Duke University Press, 2004). Prevod T. Renner, predgovor A. Kralj. Ljubljana, Založba /cf*.
- Westerhoff J. 2017. *Nāgārjuna on emptiness: a comprehensive critique of foundationalism*. V Jonardon Ganeri (ur.): *The Oxford Handbook of Indian Philosophy*, Oxford University Press, Oxford, str. 93-109.
- Young-june Park (ur). 2014. *Žižek S.: Demanding the Impossible*. Cambridge, Polity. Book Review, London School of Economics, blog.
- Zavarzadeh M. *The Apocalyptic Fact and the Eclipse of Fiction in Recent American Prose Narratives*. *Journal of American Studies*, 9/1(Apr. 1975).
- Zerzan J. 2004. *The catastrophe of post-modernism*, v Zerzan J., *Anarhoprimitivizam protiv civilizacije*. Zagreb, Jesenski i Turk.
- Žižek S. 2008. *The Sublime Object of Ideology*. London, Verso.
- Žižek S. 2012. *S. Less Than Nothing: Hegel and the Shadow of Dialectical Materialism*. London in New York, Verso.

KOLOFON

Naslov	Je anti-postmoderna družba še lahko liberalno demokratična? Odgovor iz avtentične sredine
Podatki o avtorjih	Radej Bojan
Podatki o izdaji ali natisu	1. Izdaja
Kraj in založba	Ljubljana, Slovensko društvo evalvatorjev
Leto izida	2022 (Letnik XV, številka 1)
Naslov knjižne zbirke	Delovni zvezek SDE
Podatki o nosilcu avtorskih pravic	Slovensko društvo evalvatorjev, Ustvarjalna gmajna 2.5, Slovenija
Naklada	Elektronska publikacija
Mednarodni identifikator	ISBN 978-961-92453
Maloprodajna cena publikacije	Publikacija je brezplačna

DOSLEJ IZŠLO

Letnik	Naslov	Št.
I/2008	Vaje v seštevanju neseštevljivega (B. Radej, 23 str.)	1
	Sinteza vplivov nacionalnega energetskega programa na prostorsko kohezijo Slovenije (B. Radej, 43 str.)	2
	Meso-Matrical Synthesis of the Incommensurable (B. Radej, 21 str.)	3
II/2009	Anti-systemic movement in unity and diversity (B. Radej, 12 str.)	1
	Meso-matrical Impact Assessment - peer to peer discussion of the Working paper I/3(2008) (B. Radej, 30 str.)	2
	Turistična regionalizacija Slovenije (J. Kos Grabar, 29 str.)	3
	Presoje javnih učinkov vladnih politik (B. Radej, 18 str.)	4
	Ciljno usmerjen državni proračun: med obeti in možnostmi (B. Radej, 33 str.)	5
III/2010	Beyond »New Public Management« doctrine in policy impact evaluation (B.Radej, M.Golobič, M.Istenič,25 str.)	1
	Osnove vrednotenja vplivov javnih politik za priložnostne uporabnice/ke (B.Radej, 43 str.)	2
	Več-nivojski vidik družbene kompleksnosti - primer vrednotenja učinkov politik (B. Radej, 57 str.)	3
IV/2011	Presečno določanje razvojnih prioritet (B. Radej, Z. Kovač, L. Jurančič Šribar, 45 str.)	1
	Primarna in sekundarna perspektiva vrednotenja politik (B. Radej, 30 str.)	2
	Agregacijski problem kompleksnih družbenih vrednotenj (B. Radej, 41 str.)	3
	Gibanje 99%: Z izključevanjem do skupnosti (B.Radej, 42 str.)	4
V/2012	Odličnost na kvadrat: samopresoja v javni upravi (B.Radej, M.Macur, 41 str.)	1
	Delna celota: primer prostorske kohezije (B.Radej, M.Golobič, 31 str.)	2
VI/2013	Divided we stand: Social integration in the middle (B.Radej, M.Golobič, 26 str.)	1
	With Exclusion to the Community (B.Radej, 23 str.)	2
	Jabolka in hruške: Sinteza brez skupnega imenovalca (B. Radej, 31 str.)	3
VII/2014	Apples and Oranges: Synthesis without a common denominator (B.Radej, 40 str.)	1
	Social Complexity: Operational definition (B.Radej, 65 str.)	2
VIII/2015	Measuring Smartness of Innovation Policy (B.Radej, K. Ž. Jazbinšek, M. Dolinšek, June 2015, 22 str.)	1
IX/2016	Interventna logika prostorskega razvoja v Sloveniji (B.Radej, M.Golobič, 38 str.)	1
	'Pametna' interventna logika – primer dediščinske politike (B.Radej, J.Pirkovič, 19 str.)	2
X/2017	Smart Heritage Policy (B.Radej, J.Pirkovič, P. Paquet, 17 pp.)	1
XI/2018	Sistemske vidiki vključevanja kulturne dediščine v razvoj (mag. Zvezda Delak Koželj, 19 str.)	1
XII/2019	Ob 10-letnici delovanja SDE (Bojan Radej, ur., 19 str.)	1
XIII/2020	Vrednotenje učinkov Strategije prostorskega razvoja Slovenije 2050 na teritorialno kohezijo (B. Radej, M. Golobič, 32 str.)	1
XIV/2021	Strateške izbire v času temeljne negotovosti (Bojan Radej, 29 str.)	1
XV/2022	Je anti-postmoderna družba še lahko liberalno demokratična? Odgovor iz avtentične sredine (B.Radej, 41 str.)	1
XVI/2023	Knjiga povzetkov prispevkov na 5. konferenci evalvatorjev WBEN (B.Radej, ur.) – v pripravi	1
XVII/2024	Can an anti-postmodern society still be a liberal democracy? An answer from the authentic middle (B.Radej) – v pripravi	1